Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 120 (14844) 1992 чылдың июнь 25, четверг

Солуға ат салган шагы 19.50. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ХКД ЧУРТТАРЫНДА

ДАГОМЫС, июнь 23. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Дээди деннелге россия-украин ужуражылганың түннелдериге болгаш Россия биле Украинаның аразында күрүне харылзааларын үлам ынай хөгжүдер дугайында дугуржулгага ат салганына сеткил ханыышкынны президентилер Борис Ельцин биле Леонид Кравчук олар парлалга конференциязынга илергейлээн-дир.

Борис Ельцинниң чугаалазы-биле, сөөлгү бир чыл хире үеде Россия биле Украинаның аразында харылзаалар «ындыг-ла таарымчалыг эвес, чамдык азыгларлыг, карышкактарлыг бооп келген, шак ол чорук бистиң улустарывысты, президентилерни, парламентилерни, чазактарны дүвүредип келген». Адактың соонда бистиң кайбыс-даа чугаалажыышкыннарны кылыр херек деп шиитпирге келген бис. Чугаалажыышкыннар, оон бодалы-биле, тергиин эки билчилгениң байдалынга эрткен. «Ат салдынган дугуржулганы бедин-биле үнелеп турар мен» — деп, Б. Ельцин демдеглээн.

Украин президентиниң санап турары-биле, ийи тала бүгү-ле иштики болгаш дамтыкы үндезин кол айтырыгларның талазы-биле кады хөделиишкиннерни кылыр. Бис чаңгыс эп-сеткилдиг болур бис, боттарывыстың хөделиишкиннеривисти дүүштүрер бис» — деп, Леонид Кравчук демдеглээн.

МОСКВА, июнь 23. Россияның Президентизи Борис Ельцин биле Грузияның күрчөвүлелиниң даргазы Эдуард Шеварднадзениң аразында ужуражыышкын төлевилээнин ёзугаар июнь 24-те эртер деп ында Грузияның доктаамал төлээлелге черинге дыннаткан.

МООЛ-ОРУС-ТАТАР БҮДҮРҮЛГЕ

УЛАН-БАТОР, июнь 17. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Моол, орус, татар тывынгыр ажыл-агыйларының ында тургусканы тус черниң чиг эдинге ажылдаар чаа кады бүдүрүлгеге баштайгы моол шил кылыкчылары, а ол ышкаш хрусталь кылыглары чаразтап каастаар чурукчу мастерлер ажылдан эгелээр. Бүдүрүлге шил болгаш хрусталь кылыглары, чонкун еске-даа хереглел бараанныры бүдүрер база көдээ ажыл-агый чиг эдиниң чамдык хевирлерин ажылдап кылыры боттандырар.

А ам дээрезинде кады ажыллаар чаа бүдүрүлгениң 10 ажылчыны боттарынга болгаш чуртунга чаа мергежилди шинээдип алыры-биле Казаньче чорупкан.

БРИГАДАЛАР НЕМЕШКЕН

Кызылда типография тудуунга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чораан соонда, тудуг-монтаж ажылдары мурнукчуудан эгээн шуудаан.

Бо хүннерде ында эгээн каш тудугжу бригада немешкен. «Кызыл тудуг» эргелдиг ажылчыннары каттарның шалазын эптеп салыынче кирген. Политехникти институттуң 3-кү курузуның студентилери өрээлдериниң дээвнирлерин чымчак шывыг-биле дуглаарын база эгелей берген.

Тудугну долгандыр ыылган эрги херимни ап каар база бир бригада ажылынче кирген. Ол үзүн херимни ап каастарга, суг дамчыдылгазының хоолайларын салыр коошпаларны Красноармейская кудумчуун дургаар казып эгелээр. Ол ажылды дүргедедир, кудумчуну казып алгаш, шаг болур чорукту тудуг организациялары соксадыр ужурлуг.

Макаа канализация ажылдарын боттандырар бригада база ажылдап кирер. Чылыгны бо тудугже дүрген киириптер болза, күзүн болгаш кыжын-даа шеверлел болгаш эптелге ажылдары шалыпкын чорутпаан апаар.

Кызылда 48-ки тудуг эргелиниң шеверлекчилер бригадалары база келгеш, ажылче шалыпкын кирген. Олар бедик тудугнуң ханаларын дескилел хоюглаарлар. Кошкар-оол Бүрээнин бригадазы складтың тудуун, чалдар шалын, лифтиин кылыры уламчылап турар.

Охемчик ОНДАР.

ТҮҢНЕЛДЕР, СОРУЛГАЛАР

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга 1992 чылдың июнь 19-22 хүннеринде делегей ужур-дузалыг «Хөөмей» симпозиуму болуп эрткенин билир бис. Ук симпозиум делегейниң уран чүүлүнге сонуургалдыг хөй-ниитизиниң кичээнгейин база хаара туткан турган. Оон көскү херечизи ЮНЕСКО-нуң Чиңгине директорунуң делегей ужур-дузалыг ол симпозиумнуң киржикчилерининге байыр чедириишкини.

ЮНЕСКО-ДАН БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Тыва улустуң уран чүүлүнүң ховар хевири болур хөөмейге сонуургалдыг кижилерни чаңгыс черге чыын эккелген Силерниң симпозиумунарның киржикчилериниге ЮНЕСКО-нуң өмүнээзинден байыр чедирер улуг өөрүшкү мөөнээ таварышты.

Хөөмей бүгү-ле уран чүүлдериниң эн-не таалаңчыы, кижиге эн-не дыннаксаңчыы бооп чадавас. Кижиниң үнү болза чүс-чүс ыылдарны дамчыштыр чоннуң өөрүшкүзүн болгаш мунгаралын дамчыдып келир чепсек болуп келген. Делегей культуразының төөгүзү болгаш хөгжүлдези-биле ол холбашкан дизе черле чазыг болбас, тыва улустуң уран чүүлүнүң бир онзагай хевири болур хөөмей ол хире кижилерге салдарлыг, ол хире байлак талаларлыг-дыр. Тыва улустуң музыка-аялга талазы-биле чогаадыкчы салым-чаяанныы ындыг болгаш кижи төрелгетениин культура талазы-биле үнелиг үүлдериниң кезин болуп турар.

Оон-биле чергелештир Силерниң шуулганынар чоннуң чаңчыл болу берген уран чүүлүнге бүгү-делегейниң сонуургалдыының херечизи болуп турар.

ЮНЕСКО-нуң сорулгаларының бирээзи болза, салгал дамчып келген үнелиг ол эртинени камгалаары, деткири болгаш нептередири болур. Ол сорулгаларны күүседиринге бодунуң үлүүн киирер Силерниң симпозиумунарга сеткилдиг ханызындан изиг байырны чедирдим.

Силерге болгаш тыва улустуң музыка-аялга талазы-биле онзагай кайгамчыктыг чаңчылын келир салгалларга камгалап арттырары хамааржыр бүгү-ле кижилерге чаагай чедиишкиннерни күзедим.

Федерико МАЙОР.

ЮНЕСКО-нуң Чиңгине директору.

1992 чылдың июнь 18.

БАЗА КАТАП ТЫВАГА УЖУРАШКЫЖЕ!

• Саналдар, бодалдар •

Кызылга болган «Хөөмей» симпозиуму даштыкы чурттарның, Россияның, тус черниң бодунуң эртемденнериниң, хөгжүм шинчээчилериниң, композиторларның, хөөмейжилериниң, политиктериниң кичээнгейин хаара туткан. Хурал үезинде илеткелдериниң, сакал-онал солчулгазының арбын болганы — уран чүүлүн онзагай, каптаттытынмас ол ховириниге делегейде ол талазы-биле ажылдап турар эртемденнериниң, специалистериниң сонуургалы улуг деп чүвени база катап бадыткаан. А кажан эртем талазы-биле илеткелдер доозуулган соонда, сакал-онал солчулгазы дискуссия хевирлиг кылдыр эгелээн, эртем талазы-биле сайгарылга түңнел чугаа. Номчукчуга сагындырып каалы: чугаа анаа «хөөмей» деп терминге хамаарыштыр, ону долгандыр болган. Бодалдар, сөс ап, чүве чугаалаксаар кижилер хөй болган. Тыва чонга чоок, чоргаарал-биле алаарывыс «хөөмей» деп сөске эртемденнериниң, симпозиумуун киржикчилериниң, оон ажылчорудуун сонуургап, хайгаарап турганнарның хамаарылгазы черле кандыг болганыл дээрзин сайгарылга чоруп турда, дыннаан, билгенимни, чүү болганын допчу-даа бол, номчукчуга чедирер сорулганы салдым.

Хөөмейниң хевирлеринге хамаарыштыр чугаада маргыш чок. Улустуң хөөмейжизи Хунаштаар-оол Ооржак оон каргыраа, сыгыт, хөөмей, борбан, эзенги дээн хевирлерин херек кырында күүседип турган, бадыткап көргүскен. Ону чугаалап тура ол ындыгла делгеренгей эвес база бир камзыт хевирин күүсеттп-даа, муңгаранчыг, уяраничыг (качыгдал) хоюг үн дыңналыр бо хевир — хөөмейниң бодунуубиле онзагайын, каптаттынмазын база катап бадыткаан. Хөөмей чоннуу болганда, оон онзагайы чонда, оон байлаа эгээртинмес деп турары ол. Эртемнин эжин шинчээчилерге ажык болгай.

«Хөөмей» деп терминге хамаарыштыр дискуссияга бодалдар солчуушкуну болган. Айтырыг «Ол атты хевээр арттырар бе азы солуур бе?» кылдыр тургустунган.

Хөөмейниң онзагай талаларының, хевирлериниң дугайын чугаалавышаан, күүседикчи кижинин психологтуг байдалын, оон сеткил-хөөнүүнүн онзагай болурун демдеглеп тура, Тываның Башкылар билин бедидер институтунун улуг башкызы Чап Чүлдүм хөөмей деп сөстү кандыг-даа очулга чокка, «хөрек ыры» деп адап болур-дур деп саналаа киргеш, ону бадыткаарының барымдаалары ол чугаалаан. Оон санап турары-биле алырга, хөрек деп сөс хөй уткалыг, чоннуң аас чогаалынга үндезилел, бо удаада ында сеткилхөөн дээн бодал синниккен. Ынчалзажок бир-тээ, чоннуң дылында быжыга берген чүве болганда, «хөөмей» деп тодарадыгны хевээр арттырарын сүмелээн болгаш оон бадыткалы кылдыр сыгыртыр, каргыраалаар, хөөмейлээри бир деп салым-чаяанныг кижилерни чон «хөөмейжи» деп шолалай бергилээр деп тайылбырлаар, оон чижээнге Чөөн-Хемчиктин «Хөөмейлээр» деп шола аттыг Комбуну ол адаан. Оон соонда ёзулуг шын, чогумчалыг ат дээш маргылдаа хөөмейнинс «боостаа ыры» (горловое пение) деп-даа эвес, а «хөөмей» деп термин-биле билдингир деп чүвени чугаалааш, «боостаа ыры» (горловое пение) дээр сөстү ажыглалдан ап кааптын-даа болурун тайылбырлаан.

Тыва чоннуң уран чүүлүнүң бо онзагай хевири делегейде «хөөмей» деп тодарадыг бооп хүлээп алдының турарын Япониядан профессор Морита Минору база бадыткаан.

Уламчылаар болза, ону бадыткаар сорулгалыг саналдар хөй. А чогум дискуссияның түңнелин номчукчу бодунга үндүрүп-ле олур боор, чүү деп атче чайлып турарын аан, ийе, чиңгине тыва «хөөмей» деп сөс бо удаада база бодун бадыткап, боду дээш туржуп шыдаан.

«Уран чүүлүн бо хевириниң — хөөмейниң алыс үнген чери, чурту кайыл?» деп айтырыг тургустунуп турду. «Ону Тывага хамаарыштырар» диген бодалын илередип турганнар база бар. Ындыг күзел чугаажок үндезининг, күүселде, хөөмейниң хөй янзы хевирлериниң аайы-биле кожа-хелбээ өөнүктериниңден ылгалып турар үүлдер — оон барымдаазы дээрзин тайылбырлап турдулар.

Бо үүлдү чугаалап тура, Швециядан Ове Ронстромнуң чугаазындан мындыг сөстерни манаа киирейн: «Барының чүктүн эртемденнери уран чүүлүн бир хевирин чаңгыс чуртка хамаарыштыр патентилээр айтырыг-биле чөпшээрешпес, уран чүүл байлаанга таарышпас, хоойлузунга дүүшпес байдал-дыр. Моолдарны, хакастарны, алтайларны база дыңнадывыс. Колла чүве — Тыва уран чүүлүн онзагай ол хевириниң океан ажыл, Америкада, Японияда билдингир апарганы. Уран чүүлүн бир хевири кылдыр көөр болза, ындыг-дыр, а чугаа кайы-бир күүседикчиниң автор эргезинин дугайында чоруп турар болза, ангы херек».

Симпозиумнуң түңнели-биле хүлээп алдынган шиитпирбиле Төп Азияга уран чүүлүн ол хевирин комплекстиг-этнография, төөгү, аас чогаалының талазы-биле ханы эртем-шинчилел ажылдарын ЮНЕСКО дамчыштыр чорудар арганы тургузары көрдүнген. Оон-биле кады Бүгү-делегейниң хөөмей талазы-биле төөгүн Тыва-лыг ажылдар деп шиитпирлээн. Туе-туе черлериниң күүседикчилериниге хамаарыштыр олардың үнүн бижидер хөгжүм фондузу тургустунар. Хөөмейжилериниң социал камгалалыныр талазы-биле хемчеглер алдынар.

Делегейниң ийиги «Хөөмей» симпозиумун Тыва Республиканың төөгү Кызыл хоорайга 1995 чылда чыылдырар.

Ынчап келирге симпозиумга илеткелдериниң улуг кезии, санал-оналдар, концерттериниң түңнелдери хөөмей — тыва уран чүүлүн эртинезин дээрзин бадыткаан деп турушу-биле ам үш чыл болгаш болур шуулганга бүзүрелдиг базым-биле чедер. Оон кадында делегейниң хөөмей төөгүн Кызылга тургузар деп турары хөйү сөглеп турар, ындыг болганда, бүгү талалыг комплекстиг шинчилелдерге делгем орук ажыттынып турар-дыр.

Вера КУУЛАР.

«Хөөмей—Төп Азияның улустарының культуразының онзагай чүүлү» деп хөгжүм-шинчилелдиг делегей симпозиумунуң СҮМЕЛЕРИ

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга 1992 чылдың июнь 18-тен 21-ге чедир эрткен «Хөөмей» деп делегей симпозиуму калбак киржилгелиг эртем талазы-биле бедик чергелиг чыыш болган. Оон ажылынга Голландиядан, Моолдан, ГФР-ден, Финляндиядан, Швециядан, Японидан, а ол ышкаш Абакан, Горно-Алтайск, Москва, Новосибирск, Улан-Удэ, Уфа, Кемерово, Красноярск хоорайларын эртем-практиктиг ажылдакчылар киришкен. Симпозиумнуң киржикчилериниң илеткелдериниге болгаш саналдарынга шенелде-шинчилел ажылдарының материалдары база түңнелдери киргеп, хөөмей болгаш оон хевирлери сайгартынган, үреттүнелдиг санал-онал солчулгазы болган, үнелиг эртем-практиктиг түңнелдер чедип алдынган. Эртем дилээшкиниериниң үүлдерин симпозиумга чалаткан хөөмейниң ангы-ангы хевирлериниң күүседикчилери мастерлериниң күүселделериниң үезинде хынап, тодаргайлап база немеп келген. Симпозиумнуң чедиишкиниг эртери Тыва Республиканың Чазааның тургусканы орткомитеттин, Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң болгаш Культура министерствозунуң шудургу ажылынын ачызында хандыртынган. Симпозиумга чаагай чаартылгаларның үезинге дүгжүр ажыл-агыйжы болгаш кады ажылдажылганын байдалы тургустунган.

Тыва черге оон чоннуң бот-тускайлан культуразының дээре чаңчылдарын эгидип турар ёзулуг-ла ындыг үеде эрттирген хөгжүм-шинчилел симпозиуму хөөмейнин тыва хевирлериниң тускай онзаланчаан ажыктан, тываларның ниитизи-биле хөөмейге болгаш оон хевирлеринге: сыгытка каргыраага, эзенгилээрге, борбайнадырынга, олардың тустузунга артык эргелиг, олардың дээ санаарынга бүзүрелдиг үндезинин берген. Делегей симпозиумунуң түңнеллери ангы-ангы чурттарның эртемденнериниң хөөмейниң хамааржып киреры ниити кижи төрелгетениң төөгү-культура үнелиг үүлдерин өөреник болгаш пропагандалаар талазы-биле кады ажылы кайы хире чугула ужур-дузалының көргүскен.

Симпозиумнуң ол бүгүнү барымдаалап көргеш саналдаары болза:

1. Хөгжүм уран чүүлүнүн онзагай ховар хевири болур хөөмейни шинчилеп өөренип көөр талазы-биле эртем бөлүүн тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээр талазыбиле дилегин КНО-нуң ЮНЕСКО организациязынга киирер.

2. Ыры уран чүүлүнүн бо хевирин өөренир болгаш пропагандалаар, эртем-практиктиг делегей харылзааларын деткиир сорулга-биле Кызылга делегейнин «Хөөмей» эртем төөгүн тургузарын Тыва Республиканың Чазааңга сүмелээр.

3. Төп Азияның ыраажы культуразының ховар дээн чүүлү болур хөөмейнин тывылганын, кандыг янзылыг эттинерин, хөгжүп келгенин ханы сайгарып көөру-биле Төп Азия улустарының этнография, дыл, аас чогаал айтырыгларын комплекстиг шинчилеп көөрүнче күүсениишкиннерни мөөнээр.

4. Хөөмейни болгаш оон хевирлерин амгы үеге чедир кадагалап келген бүгү улустарның төлээлери болур хөөмей кадагалакчыларының болгаш күүседикчилериниң бижиттинген үннериниң хөгжүм фондузун тургузар.

5. Симпозиумнуң материалдарын тыва, англи, моол болгаш орус дылларга үндүрер.

6. А. А. Аксеновтуң «Тыва улустуң музыказы» деп номун катап парлап үндүрери-биле холбашкан дугайында айтырыгларны шиитпирлээр.

7. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал сектору болгаш Композиторлар эвилели Төп Азияның девискээрлериниде хөөмейниң тарап нептерээн черлериниң атлазын эртем-организастыг тургузарын хандырар.

8. Хөөмей күүседикчилери мастерлериниң автор эргезинге болгаш оларның социал камгалалынга хамааржыр-кан саналдарны деткиирин ЮНЕСКО-дан дилээр.

9. Хөөмей талазы-биле өөредилге-методиктиг дуза-ламчы номнарын парлаар болгаш өөредилге черлеринге улусчу педагогиканың база эстетиканың чаңчылдарын башкылдарының шугуму-биле хөөмейни өөренирин киирер.

10. 1995 чылда Кызыл хоорайга (Тыва Республика) Делегейнин ийиги «Хөөмей» хөгжүм-шинчилел симпозиумун эрттирер, анаа Швециянын, ГФР-нин, Франциянын, Турциянын, Японияның сураглыг эртемденнерин киириштирер.

СИМПОЗИУМНУҢ ДААСКАНЫ-БИЛЕ:

хөгжүм шинчилекчилери Ове Ронстрем, Дан Лунберг (төлээ Швеция), профессор Минору Морита, Лео Талагава (төлээ Япония), Россияның КЭ-нин аас чогаал секциязының удургукчузу А. В. Медведев (Москва), уран чүүл-шинчилел эртемнериниң доктору Х. С. Ихтисамов (Башкортостан), уран чүүл-шинчилел эртемнериниң кандидады З. К. Кыргыс, В. Ю. Сүзүкей (төлээ Тыва), Вольтам Хамм (ГФР).

Көдээниң ажыл-ишчи судалы

ЧАЙЛАГЛАРДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Тес-Хем районнуң совхозтарының малчыннары чайлагларже малды үндүре берген.

«О-Шынаа» совхозтуң малчыннары Алтара, Деспен, Таңды-Сыны, Кара-Хөл деп черлерде чайлагларда 23 мун шээр малды одарладып турар. «Кызыгаар» совхозтуң малчыннары Шара-Нур, Нарын ынчаар малын семиртип чайлаар.

«Чодураа» совхозтуң төп Хараал-Тей сүт-бараан фермазы Шуурмакта чайгы турлаанга көжүп кээрге, саар инектериниң суду кескүзү-биле көвүдээн. Бир эвес кышкы турлаанга тургаш, бир саар инектен хонукта 5-6 литр сүттү саап ап турган болза, чайлагга 10-11 литр сүттү саап ал турар апарган. Оон чылдагааны — инектериниң кададын таарыштырганы. Кадарчылар инектерни кежээки саалга соонда катап одарже үндүрүп, 10-11 шакка чедир кадарып турарлар.

СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИ ЭГЕЛЕЭН

Таңды районнуң С Тока аттыг совхозунуң механизаторлары мал чеминиң белеткелинче бо неделяның баштайгы хүннеринде киришкен.

Алексей Лоодай-оолдуң удуртканы № 1 механизастаттынган звено Буга-Шазы деп черде суггаттыг сигеннин баштайгы кезилдезин эгелээн. Амгы үеде механизаторлар сиген эки үнген черлерде сигенни кестночп, ажылды шилилгелиг чорудуп турар.

Совхозтуң Чал-Кежиг салбырынын Александр Оюнга, Каякта Александр Кыргыска удурткан механизастаттынган звенолар база сиген кезилдезин эгелээн.

С. Тока аттыг совхозтуң администрациязы база профэвилел комитеди мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар механизаторларның, ажылчыннарның чеминиң өртээн чиигедип, оон 50 хуузун төлээр деп шиитпирлээн.

Киим-оол ХЕРТЕК.

ИЙИ КОДАННЫ КЫРГААН

Үениң байдалы ындыг чүве ийикпе, Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң кыртылда пунктузунда биеэги ышкаш кызыл тук-даа, лозунг база өске-даа көргүзүг материалдары чок. Чүгле кыргыыр коданнарның дензызын азып каан.

Пунктуда электрилиг 24 хачы бар. Оларның он ийизи ажылдап турар болду. Хөй кезиинде аныяк оолдар ажылдап турлар. Мурнуку чылдарда шаннал-макталга чедир ажылдап турган Орус-оол Ооржак хензиг када үш хойну кыргый каапты. Дерин чодуп, бичин дыштанып ора чугаалай-дыр.

— Улус эвээш-тир ийин. Бо хүн дүүш соонда харын немежип келдилер. 58 хой кыргып алдым. Өртек-үнези эргиде ышкаш болза, чиген чем-даа өртээ чедире аар бе? Дүктүн шынары куду-дур. Шагда бир хойдан 3-4 кг дүк ап турдувус. Ам деңгүнде 2 кг. Шуудай берзиссе-ле, саадавас-тыр бис ийин.

Пункт эргелекчизи Борис Намчыл:

— Шуулап чадап турарывыс бо. Бо берге сезонныг ажылды организастажырынга дузалаан болза эки чүве-дир ийин. Чарыш, оон негелдерии-даа чок. Ажылчын комитединиң даргазы-даа келбестир. Азы ол чүве ажыглаттынмас апарганы ол чүве ийикпе. Пунктуда штаттыг ажылчыннар четчелешкен, столоваявыс ажылдап турар. Кыргыкчыларны аъш-чем-биле чогуур үезинде чемгерип турар. Хой бурүзү-ле кодур боор-дур. Берге чүве бо — деп чугаалады.

— Хой моон үнгеш-ле чүүлданы эрттирип турар. Кижи ону хынаптар хире тускай эртемниг эвес. Шагда бир коданны эжиндиргеш-ле креолиниң немеп, хойнуң баш саны-биле дүүштүрүп турар боор чүве. Ам оозун та канчап турар улус. Эзилдириниң шынары куду болганындан кодур нептерээн чадавас — деп, Мачаанмаа Ооржак улашты.

Кодурну узуткаар талазыбиле эмчилер, тускай эртемниглер болур-могуур хемчээн алыр, а кыргылда шуулап, шапкынчыыр дээрзинге бүзүреп артым.

Эрензен ТЕЖИТ.

ХУУСААНЫ АЙЫТКАН

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң чаныда Парлалганың база массалыг информациязының хостуун камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязының Тывада тус чер инспекциязының чаныда тургустунган эксперт чөвүлелиниң хуралы дүүн болуп эрткен. Анаа массалыг информация чепсектериниң катап бүрүткелиниң дугайын Тывада күрүне инспекциязының даргазы С. А. Баир чыылганнарга таныштырган.

Ол чөвүлел хуралга Кызыл хоорай Советиниң девискээринге ажылдаар ужурлуг «Центр Азии» солунуун бүрүткелинде чепестеринин барын тодараткан. Ук солунуун уставы чок болуп турар. Ол ышкаш үүгле Кызыл хоорайга тарадыр тургаш, харын-даа республиканың чамдык районнарынга «Союзпечать» черин дамчыштыр 4761 солунну таратканы база хажыдыышкын дээрзин айыткан. Оон ангыда ук солунну реклама солуну кылдыр ажыглаары база шын эвес дээрзин демдеглээн. Бо болгаш өске-даа айтырыглар тадазы биле тайылбырны ук солун черниң редактору Надежда Антуфьева кылган. Эксперт чөвүлели документилерни четчелээрин база айыттынган четпестерни чайладырын июль 15-ке чедир бүрүн кылырын редакторга сүмелээн.

Ынчангаш июль 1-ге чедир массалыг информация чепсектери катап бүрүткелди эрткен турар үжурлуг. Ону кылбаан таварылгада Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга үндезилээш, массалыг информация чепсектерин парлаарын күш чок болдурар.

Бистин корр.

ЭМЧИ ХҮНҮ ЭКИ ЭРТКЕН

Тес-Хем районнуң Кызыл-Чыраа сумузунга 1930 чылдарга чедир кижи эмчизи чок турган. Чоңга сурагжаан ламалар, хамнар болгаш тудугжу кадайлар, тудугжу ашактар ол үеге чедир улустуң кадыын камгалап, амы-тынын ап келген. Хүрээ-хиитти чондан ангылаан соонда, араттар берге байдалга таварышкан: чалаар эмчи туржук, ижер эм-таң чок.

Үжен чылдарның эгезинде каразаан-даа, каразыраан-даа кижилерин чазак хоп-чиике таварыштырып, тудуп-ыдып эгелээн. Ылаңгыя чоннуң кадыы дээш туржуп келген лама, хам болгаш тудугжу улус бүдүүлүк, чыдып калган кижилер дидирткеш, хамыкты мурнай кыстырган. Оларның кылып турган ажылы чазактык чарлыңга удур болганындан оларны бүрүүдадыры кончуг эптиг турган.

Кызыл-Чыраа сумузунга 1940 чылдарда Самагалдайдан аъттыг эмчилер аалдарны чамдыкта эргип кээр болу берген. Дайын сөөлүнде безин сумута эмчи турум турбаан. Үжен чылдарның эгезинде туткаш, дораан үреп каапкан «Ак-Эрик» күрэкономнуң бажыннары, Алдыы-Боом кырынга өртөнгөн школа тудуун санаваска, сумута баштайгы анмаар 1947 чылда туттунган. Ынчалза-даа суму чүгле колхоз тургустунганындан бээр тускай эмчилиг апарган. Баштайында барын-кээр, оон соонда өглерге улуг хүлээп ап турган эмчилерден ам Кызылда Мөнге Яковаанны, Дун-Сагаан хөөкүйну, Самагалдайда Чооду Борбай-оолду, Чооду Оксалтайны чон утпаан. Сумузун бодунуң чоннуңдан үнген эмчилери алдан чылдардан бээр кестүп келген. Баштайгы эмчи Клара Иванмовна, Розалия Малчыновна (ам Тыва Республиканың - алдарлыг эмчизи) олар болган. Ам хоочун эмчилер Инна Бызаакай, Раиса Дандаа, Валентина Доңдуй, Анчымаа Эртине олар чоннуң кадыы дээш туржуп турарлар.

Кызыл-Чыраанын чону Эмчи хүнүн байырлыг байдалдыг демдеглээн. Сактыышкыннар, күзээшкиннер болгаш чагыг-сөс Ак-Эрик суурнуң Культура бажыныыга чаагыланып турган. Эмчилер боттары болгаш чурттакчы чон оо хүнге боттарының талантызын база бараалгаткан. Концерт киржикчилерин санаваска, көрүкчүлер боттары базаа эмчилерге аян тудуп берген.

Эмчи хүнүнде эмчилерге болгаш эмнелге коллективиниге белек-селек эдбек болган. «Ак-Эрик» коллективтиг бүдүрүлге ажыл-агыйы (М. Б. Эртине), оон профкому (Д. М. Танов), көдээ Совет (А. Т. Чаймаа), школа (К. С. Самдан), агитквартиралар болгаш кижи эмчилери боттары безин эмнелгеге акша-төгерик болгаш өске-даа дузаламчыны берген. А эмчи Валентина Доңдуй дөрт хаван оглун берген, боду азырап бээр болган.

Ажыл-агыйда сиген кезилдезинге белеткел түлүк, а «Эзир-Кара» кооперативте хой кыргылдазы эгелээн. Кайда-даа кижилер кадыы турзун, аарыг кижилер дүрген сегизин дээш, эмчилер байырлал соонда демниг ажылдап киришкен. Оларны чоннуң байыр чедириишкини, чагыг-сөзү хейзат киришп турар.

Даш-оол ТАНОВ.

«Ак-Эрик» коллективтиг бүдүрүлге ажыл-агыйының профком даргазы.

ӨРТЕКТЕР УЛГАТКАН-ДААБОЛЗА

«Өртектер улгатканы-биле холбаштыр чонуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглер дугайында» тускай доктаалды Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылын хүлээп алган. Ында болза амгы рынок экономиказының байдалдарынче шилчип турар үеде республиканың чурттакчы чонунуң эвээш орулгалыг кезектериниң социал байдалдарын экижидер талазы-биле организастыг айтырыгларны кол-колубиле айтып тодараткан. Оон түңнелинде улус депутаттарының, район, хоорай Советтериниң талазындан чурттакчы чонуң эвээш орулгалыг кезектеринге социал чигелделерни болгаш ангы-ангы хевириң ачы-дузазын көргүзер дугайында тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, оларны тус-тус черлериниң күүсекчи органнарынга күштүг кылдыр бадылап киирген.

Ук доктаалга үндезилээш, районнар болгаш хоорайлар күүскомнарында чурттакчы чонуң социал камгалалының талазы-биле харыылар ораакчы дарганларның шагдыы тургузуп, долузу-биле четчелээн.

Бо хүннерде ниитизи-биле алыр болза, бажын-балгадындан үнүп, чер чедип албас кижилерге дузалаары-биле районнарда 50 хире доктаамал ажылдакчыны тургускан, олар ам барык 400 хире зарыг-аржык, инвалид кижилерге доктаамал дузаны чедирип, кварктап-лайгаарал турар. Пенсионерлерге болгаш инвалид кижилерге чугула хереглелдиң бараанарын садар кылдыр 20 хире магазинни ажыткан. Чамдык районнар төптеринде, хоорайларда база өске-даа чурттакчылыг черлерде социал дуза чокка амыдырап шыдавас кижилериң данзызы турган болгаш оларны доктаамал хайгаарал, керек үеде дузалап турары-биле толаргай кижилерни бижиглаан.

Бир эвес бо чылдың эгезинден эгелеп алыр болза, республикада ниитизи-биле 307 муң хире чурттакчы бар. Оларның 46 мунунга социал дуза чедирери конуут негеттинип турар. Ам чамдык районнарны чижээнге алыр болза мындыг. Улуг районнардан эгелеп көрээливер. Эн хөй чурттакчылыг Барымын-Хемчик районда 729 кижи, Чеөн-Хемчикте — 3549, Таңныда — 3883, Улуг-Хемде — 2190, Кызыл хоорайда — 20 муң ажыг болуп турар. А улуг эвес районнар — Мөнгүн-Тайгада — 993, Чаа-Хөлде — 1140, Тожуда — 916 дээш ангы-ангы.

Бо чижектерден алгаш көөрге, чамдык районнарның чурттакчылары хөй-даа болза, ында социал камгалалы өскүс кижилериң саны эвээш, чамдыктарында чурттакчылар саны эвээш-даа болза, аңы-дуза чедирдегеи чугула керек кижилер хөй болуп турар-дыр.

Чурттакчы чонуң эвээш орулгалыг кезектерин сайгарып көөр болза, оларның аразындан эн көйү пенсионерлер — 18 муң ажыг турар. Инвалид кижилериң саны — 4500 хире. Чазаның чарткан ажалла хайгаарал чок кижилер 4400 ажыг. Өскүс уруглар 2100 ажыл турар. Ада-иезиниң азыралында турбайн турар уруглар 1100 хире. Оон аңтыда хөй уругдуг өг-бүлелер саны эн хөй болуп турар. Апрель айның эгезинден бээр бисте, хөй ажы-төлдүг 6500 хире өг-бүле бар. А бот иелерниң саны 7 муң чоокшулап орар. Бо кижилеривистен аңтыда, республика иштинде ортумак болгаш дээш өредилге черлериниң база өске-даа хоорайларда өреним турар сургуулдарывыс болгаш студентилевилериниң саны бо хүнде 2700 хире кижи болуп турар.

Ынчангаш ам үүрмектеп садар бараанның өртектериниң эмин эрттир улгатканының болгаш амыдыралдың өске-даа хереглелдериниң материалдыг курлавырлар база акша-төгериктиң чедишпейн турарындан чонуң амыдырал деннелин кудулаан. Оны мындыг фактылар-биле көргүзүп болур. Чижээлээрге, 1990 чылда кижи санынга айда ортумаа-биле орулга 162 рубль болуп, а хереглел бюджединиң эн адаккы төлөөли 120 рубльче дечиргеш турган. А 1991 чылдың деннели-биле алыр болза, чурттакчы чонуң амыдырал деннелиниң шынары барык 47 хүү кудулаан. А бо чылдың бирги кварталын алыр болуп-вүсса, айда кижи санынга орулга 709 рубль, а эн биче хемчеэлдиг хереглел-бюджеди 2675(!) рубль болуу берген. Ынчангаш 1991 чылдың биргги кварталынга турганы-биле деңнээрге, амыдыралывыстың ниити деңнели ам 82 хүү кудулап батқан болуп турардыр. Оон-биле чергелештир социал дузаламчы хереглел турар хамаатыларның саны дыка көвүдээн. Бир эвес февраль айда ыңдыг кижилериң саны 34 муң хире турган болза, үүгле апрельдиң дургузунда аңаа 12 муң ажыг кижи немежи берген.

Чонуң эвээш орулгалыг кезектеринге социал деткимчени көргүзер талазы-биле Чонуң социал камгалал министерствозунда тускай фондуну ажыткан. Аңаа 12 млн ажыг рубль турган. Оон чамдык кезики дүшкен компартиямың агар санындан киирген.

Амгы үеде Чаа-Хөл районну санэваска бүгү районнарда болгаш хоорайларда чонуң чедиимес кезектеринге деткимче көргүзер талазы-биле тускай фонд тургустуган. Оны инвалидтер, пенсионерлер, кырын-чеңээн кижилер, студентилер, бот иелер болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер ажыглап турар.

Социал дузаламчы ап турар кижилериң саны хүн келген тудум өзүп турар.

Кызыл хоорайның ортумак болгаш Дээди өредилге черлериде өреним турар сургуулларга болгаш студентилерге ужуражып, оларга моральдыг, материалдыг дуза көргүзүп турарынга кым-даа өөрүп турар. Оны Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Советтери улуг-биле деткип, улам сайзырангайжыдар талазы-биле боттарының сүмелерин киирип турар. Ындыг эгелээшкин чонуң улуг үнелелин алган. Бо чугула хемчеглерни Сүт-Хөл, Өвүр, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Хөл болгаш Эрзин, Барымын-Хемчик районнарының төлөөлери эки организастаан. Оон аңтыда Тыва Республиканың Эртем болгаш өредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитедин таварыштыр Тывадан дашкаар өреним турар студентилерге, аспирантыларга, докторантыларга, ординаторларга 100 муң ажыг рубльдүн материалдыг дузаны көргүскен. Оон иштикде Красноярск болгаш Улан-Удэниң студентилериниге эвээш болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер ажыглап турар.

Улуг-Хем районнуң Ак-Тал, Чодураа болгаш Иян-Тал суурларда орулгазы эвээш кижилерге бир-бир шоодай далганы болгаш өске-даа азы-чем аймаан халас үлүүн. Бо хүннерде Хайыракан суурда 50 орунлуг кыргаанар интернадын ажыдып турар. Ук интернат болза республиканың кыргаанар бажыңының баа-бир салбыры болур.

Тес-Хем болгаш Сүт-Хөл районнарда, Кызыл хоорайда болгаш өске-даа черлерде дүштеки чемнерни халас бээрин боттандырып турар.

Барымын-Хемчик район Совели районнуң эмнелгениниге даштыкы аар өртектиг үнелиг эмчи дерилгени садып алырына болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериге, башкыларга база эмнелге ажылдакчыларына тодаргай дузаны чедирип турары өөрүнүүт. Сөөлгү үеде сад-магазиннерде кээн турар аар өртектиг хлебти база сүт кылыглар аймаан чиңедир сорулга-биле курлавырлавы доктаамал дилеп турар.

Бо бүгү чарыгдалдарны долузу-биле дуглаар дээр болза, ам-даа 53 млн. ажыг акша керек болуп турар.

Өртектер улгатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонуу ажыл-биле хандырар министерствозу база тодаргай хемчеглерни сөөлгү үеде ап эгелээн.

Бо бүгү демчеглер-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаа чонуң чединмес болгаш орулгазы эвээш кезектеринге материалдыг база моральдыг деткимчени көргүзер талазы-биле улуг кичээнгейни утландырып турар. Оон бир чижээнге республиканың Президентизиниң бир дугаар Чарлыы болуур. Уруглар албан черлерни болур-чогуурубиле акшаландырары, материалдыг курлавырлар-биле эллчег чок хандырары, аныяк өг-бүлелерге, хөй уругдуг ниелерге, бот иелерге, инвалид уруглардыг өг-бүлелерге, аңа-иезиниң азыралында турбайн турар уругларга, ажы-төлдүг студентилериниң өг-бүлелеринге, өреним турар иелерге ангы-ангы хемчээлдиг күүсе дузаламчыын көргүзериң база уруглар камгалалының талазы-биле күүсе структураларын эде көөр хемчеглерни болгаш өске-даа чугула үүлдерни боттандырып чорудар ажылдар боттанын эгелээн.

Чай келген. Школаларда өредилге чылы доостуу билек, улуг класстарының доозукчуларын улаштыр өредилге черлериниче хаара тудул, ажылдаар черлер-биле хандырарының айтыңы мурнуусту тургустунуп келген. Бо талазы-биле чамдык районнарның улуттукчулары бо хүннерден эгелеп аныяктарны көдээ ажыл-агаының ангы-ангы адырларынче хаара тудуп, кедиг чылдың кыштаалашкынына уткуштур мал чемин, азын-чем белеткээрине киириштирер сорулга-биле организастыг ажылдарны ам саадаарын болбас ужурлуг.

Республиканың экономиказының кол адыры — мал ажылында хаара туттунган кижилериң амыдырал деннелин экижидип, көдүрер талазы-биле айтыңыг сөөлгү үеде чидин-биле тургустунуп турар. Оны чогумчалыг шиитпирлээр талазы-биле ажылдар ам кылдының эгелээн, бо хүннерде Президентиниң даалгазын өзүгаар чазактың төлөөлери районнарже үнүпкен.

Эрес-оол ООРЖАК,
Тыва Республиканың Дээди Советиниң Социал политика комитетиниң даргазы.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Социал политика комитединиң даргазынга сөс:

КОНСТИТУЦИЯ СУДУ, ООҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

Дээди Советтиң он бирги сессиязындан эрге-хоойлу айтырыгларының комиссиязынга Конституция судунуң дугайында хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылырын дааскан турган. Амгы үеде ийи төлевилел белеткеттинген: «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» болгаш «Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында».

Конституция суду чогум черле чүүү кылыр ужурлуг органыл?

Төлевилел өзугаар Конституция суду Тыва Республиканың конституциялыг тургузуун камгалаар дээди орган болур, оон сорулгазы—Конституцияның дорт күштүүн болгаш эн бедик турарын деткиири, республиканың хоойлужудулгазының Үндезин Хоойлуга дүүшкен турарын хандырары. Конституция судунуң тургустунганы-биле холбаштыр күүсекчи, эрге-хоойлу болгаш суд эрге-чагыргаларының хүштүг болуп турар Конституцияга дүүшкен турарын чугаалаптар орган биске турар болу бээр, бир эвес ол актылар конституссучу эвес болган таварылгада оны юридиктиг күш чок кылыр. Ол үүгле Конституцияга удуртқан кымга-даа хамаарышпас орган болур. Амыдыралдан алган көөрге, чамдыкта эрге-чагыргаларның үндүрген актылары Конституцияга дүүшпейн-даа барыылаар.

Төлевилелде көрдүгеен-биле Конституция суду республиканың Дээди Советиниң Даргазының киргеенин өзугаар 5 судья составтыг болур. Аңаа кандидатураларны Дээди Советтиң чогуур комитеттериниң хураларынга баш бурунгаар сайгарып чугаалажыр. Судтуң составын соңгун алган соонда, Дээди Советтиң Даргазы Конституция судунуң даргазының, оон ораакчызының болгаш секретарының кандидатураларын база киирер.

Конституция судунуң бүрүн эргелериниң хуусаазы кызыгаар чок. Оон ажыл-чорудулгазының кол принциптери: хоойлу-дүрүмүүн, хамаарышпас болуру, коллегиалдыы болгаш ажык-чарлыы. Судьяларның хамаарылга чок байдалын хандырары-биле оларның ажыл-чоруктарын кайы-даа күүсе болгаш хөй-иниити организацияларының, политиктиг партияларының болгаш шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазы-биле дүүштүрер институтту хоойлу гургузар. Конституция судунуң кежигүү улус депутады болбас болгаш сайгарлыкчы ажыл-херек чоруппас ужурлуг.

Конституция судунуң кежигүннериниң хамаарышпас байдалы оларны албан-дужаалыңдан хостаарының онзагай чуруму-биле камгалаттынар. Дээди Совет судьяны үүгле шииткел күш киргенде, азы суд оны ажылдап шыдавас деп санаанда, ол өлген таварылгада азы кызыгаарлыг назы-лары келгенде (65 хар) халап шыдаар.

Ол ышкаш демги төлевилелде көрдүгенин өзугаар Конституция суду эрге-хоойлу болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының чарганы делегей керээ-дугуржулгаларының, хоойлуларының айтыңгларын, өске-даа нормативтиг актыларының конституссучу байдалдыын хынаар.

Судче улус депутаттары, республиканың дээди эрге-чагыргазының органнары, хөй-иниити организациялары хомудал бижикти киирип болур. Оон аңтыда Конституция судунга хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг кижилер оларның эргелери база үндезиниг негелделери хажыттынганда, азы судтуң, күүсе органының, азы албан-дужаалдыг кижиниң шиитпирлээри-биле сагыттынмаанда хүү хомуналды киирип болурлар. Ынчалзажок маңаа сагындырым каары чүл дээрге, хүүзүнда хомудалдарны Конституция суду үүгле судтарның азы административтиг органнарының ажылында чанчыл болуп катаптаттының турар айтыңгылар бар таварылгаларда көөр.

База ол ышкаш суд улуг эргелиг албан-дужаалдыг кижилериң ажыл-чорудулгазының болгаш шиитпирлериниң Үндезин Хоойлуга дүүшүп азы дүүшпейн турарының дугайында түңнелди бээр. Бо таварылгада суд күүсе эрге-чагыргазының дээди органнарының киирип келгеен-биле ийиде азы бо-шиитпирлээри-биле «Эртинелиг» совхоз Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозта 2 гектар шилде картофельди олурткан. А суурда 30 өг-бүле картошканы боттары тарып алган.

Е. КУУЛАР.
Чаа-Суур көдээ Советиниң даргазы.

ЧОНГА ЧЕДИШСИН-НЕ ДЭЭШ

Интервью ●

Каа-даа чоруурга кижиниң кулаанга дыңналыр сес рынок, рынок, рынок-ла, рынок апарган. Рынок харылзааларынче шилчилгеним бо берге үе-чадазында кижи бүрүзүнүң аксындан дүшпестээн бо сес, шынап-ла, кижи бүрүзүн бодандырып келир апарган дизе частыг турбас боор. Шынап-ла, харын рынокче шилчилгениң бо берге үезинде канчаг дириг артарыл, канчан амыдырап-чурттаарыл деп айтырыг бистерни бөгүнде дуурөлип турар кол айтырыгларның бирээзи болу бергенин шуутувус эки медереп билип турар бис. Аъш-чемниң, бараан-сараанның өртээ эмин эрттир улгаткан, коммерсантыларның бажыңга кирген сан-биле адаттынар апарганда, шынап-ла, канчан дириг артарыл деп айтырыг бистерниң бөдүүн ишчи чонуу дуурөлип турары, черле шы. Рыноктун негелдези ынчап-даа болган болза, «чудуруун чудук алдынче суккан эвес» дээш чон база-ла дириг артарын болааш, ажыл-агыйжы чоруун, кызымаан көргүзүп амыдырап-чурттап-ла чоруун-дур.

Рынок харылзааларынче шилчилгенин бо берге үе-чадазында чонну аъш-чем болгаш идик-хеп-биле хандырар чер — садыг организациязы. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүлүүрүп турар бистин көдээ чонувустун садыг талазы-биле хандырылгазы канды-ыл? Бо айтырыгга харыы бээри-биле Эрзин районнуң хереглекчилер ниитилелиниң садыг киддизиниң эргелекчизи Маргарита Романовна ЧАМДАЛ-биле ужуражып, оон каш айтырыг салган ужурум-даа ол чүве. Ол мээн салган айтырыгларымга мындыг харыны берген чүве.

— Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде силерниң садыг коллективи бергелерге база-ла таваржып турар чүве-ле ыйнаан, Маргарита Романовна? Чонуун хереглел барааннары-даа үстү бээр болгай. Бо амгыйаты чүүү чугаалап болур силер?

— Ындыг айтырыгны черле салыр боор деп бодап-даа олурдум. Шынап-ла, рынокче шилчип турар үеде улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында бергелер хөй деп билир кижи мен. Ылангыя чонну аъш-чем болгаш идик-хеп аймаа-биле хандырып турар садыг ажылдакчылары бергедеп турар апарган болдур бис ийин. Мынаа чылдагааннар-ла хөй. Биске аъш-чем, бараан аймаа берип турар черлериниң саны база кыымлыг кел чыдар. Хандырыкчылар-биле ажылдаары бергедеп бар чыдар шаг-дыр бо. Ол-бо черлерден бараан алыр дээрге, ийин-ла оон орнунга орнажып алыр бирле чүве керек апарган бисте, садыгжыларда, орнаптар хире чүү турар ийик. Моон мөгүнүнде амыр шыкажыгай. Садыг базазынга чагыг берип каалы, оон келирин маңаа олурар. Кайы хире бараан бээр болдур, оны чонга санынкаш, олурар мшкажыгай. Ам мынаа эвес. Ол-бо черлер-биле харылзаа тудуп ажылдаар апаргаш. Ол харылзаа тулдарда, алган бараанны орнунга бирээзин берген турар-сен. Бистерниңдиг шаг чок. Бүдүүрүп, кыймыр турар чүвенис бар эвес. Бараан бүдүүрүп турар черлер-биле чугаа кылырга, биске чок-ла болза, эът берипер, чок-ла болза, дүк берипер дээр-дир. Бистин ынчаар орнажыптар эъдивис-даа, дүгүвүс-даа чок-ла болгай.**

— Ынчалза-даа черде кандыг-бир хемчээн ап, хандырыкчылар-биле харылзаа тудуп ажылдап-ла тур ыйнаан силер?

— Чонну аъш-чем болгаш өске-даа бараанар-биле хандырар дээш кызып-ла турар улус-тур бис. Бистин кол-ла бараан алыр черивис Тыва төпкооптун Кызылда базазы. Үүгле бо базаже көрүп алгаш олурар дээрге берге боорга, өске хоорайларже база чорун турар бис. Абакан, Красноярск, Кемерово, Барнаул хоорайлар чедип, ол черлерде бараан бүдүрүп турар черлер-биле дугуржулга кылып, чамдык бараанларны ап тур бис. 1 миллион 500 муң рубльдүн бараанны хен аймаан, 876 муң рубльдүн могай аймаандан кылган консерва кылыгларын, 300 муң рубльдүн мебель аймаан бо хоорайлардан эккеп, чонга саттывыс. Бо бараанларны дугуржуп алыры база берге боор чүве-дир ийин. Ылап-ла бо өске чүве-биле орнажып дээр.

— Көдээде турган турар чонуун, ылангыя малчыннарның садыг хандырылгазын канчаар организастап турар силер?

— Тыва төпкооптун баштаар чериниң харысалгалыг ажылдакчылары бо талазы-биле биске улуг дузаны чедирип турарын айтып каайн. Келээде чурттап, ажылдап турар чонуувуска аргалыг-ла болза, чиик өртектиг бараанларны садар дээш чамдык хемчеглерни ап турар бис. Чугула хереглелдиг бараанары болур шай, тавыны, далган, чигир аймаан ай санында черле үспейн, садып келдивис. Бисти хандырып турар, бараан берип турар черлер-биле харылзаа бергедеп, орнажып турган, бараан алыр болганывыста оон-моон эккеп алган бараанларывыс чонга чедишсин-не дээш талон системазынче кирген бис. Садып алыкчы кижи бүрүү магазиннерде быжыглаттыган. Ыраккы коданнарда, чайлагларда ажылдап, чурттап чоруур малчыннарывыста автомагазиннерни быжыглаан. Олар малчыннарның чагыгларын алгаш, оны күүседир дээш ажылдап турар.

Малчыннарның садыг хандырылгазын экижидерни-биле беш автомагазин доктаамал ажылдап турар. Оларның ажылдаар графигин көдээ Советтерге бадылап каан. Ховар бараанларга малчыннарның хереглелин хандырары-биле садыг кылдын тускай чагыг дептери кылып алдывыс. Оочуру келген малчыннарга чагыткан бараанларын хире-шаа-биле садып турар кылдыр организастадывыс. Малчыннар-биле чергелештир Ада-чурттуун Улуг дайынының киржикчиларынга, интернационалчылыг үүлүүлгезин күүседин бараанларга. Маадыр-нелерге, инвалидтерге, чединмес өг-бүлелерге, ескустерге, пенсионерлерге садыг хандырылгазынче кол кичээнгейин салып турар бис. Бо кижилериниске көдээ суурларда тускай хүннерни, доктаадын тургускан улус бис. Пенсионерлерге болгаш инвалидтерге үлетпүр болгаш азын-чем бараанны садар магазинни Эрзин суурда ажылкан.

— Бараан өртээ улгатканда садып алыкчыларның талазындан хомудалдар база кээп тур-ла ыйнаан. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын канчаар чорудуп турар силер?

— Өртектер талазы-биле тайылбыр ажылы ам-даа чедепес. Садып алыкчыларывыска мону чеже-даа тайылбырлаарывыска, оны эки-ле билип алыксаваас болгулаарлары база бар боору хомуданчыг чорду. Оларның бодалы-биле алырга, райпо бараан өртээн улгаттырып турган-даа ышкаш сагындырар. Ылангыя 45 хүүну цементерге, хомудалдаа хөй боор келир чорду. Оны борта база тайылбырлап кагызмаа артык эвес боор. Чонга эккеп садарыбиле сөөртүп эккеп турар бараанларывысты сөөртпекеш, үүдүргеш, дүжүргеш, кыварчаар материалдар дээш бистин үүдүрүп турар чарыгдалдарывыс база бо 45 хүүгэ кирип турар чүве болгай. Херек кырында бистин үүдүрүп турар чарыгдалдарывысты санаа келир болза, 56 хүүче бээр. Бис оны кылбайн турар бис. Ынчангаш садып алыкчыларывыс мону билип алзын дээш мынчаар делгеренгей тайылбырлап орарын ол.

— Ажылыпарда чаартылгалар база бар-ла ыйнаан. Ол дугайында Чүү чугаалап болур силер?

— Рынокче шилчип турар үеде бир-ле чаа үүлдү бодап, сагынгыр-тывынгыр ажылдавас болза хоржок деп үүвени билгеш. Эрзин суурда универмагывысты, ажыл-агый бараанны садар магазинивисти, столовайвысты боттары саарлыг-садыглаар кылыр шидчаттивис. Бо дээрге боттускайлаан ажылдаар, боттбанкарылгалыг организациялар болур. Хлеб бижирер чаа чер база тудуп алдывыс. Ынчангаш районнуң чонунуң хлеб, булочка кылыглары-биле хандырылгазы ам экижир боор деп идеген турар бис.

Чонуун негелделери бүгү талалыг хандырар, оон-моон эккеп алган бараанларывыс чонга чедишсин-не дээш ажылдаары бистин мунцувуста турун турар кол сорулга ол деп билип турар бис.

— Айтырыгларга берген харыынар дээш четтирдивис, Маргарита Романовна.

Манай-оол ОЮЦ айтырыглар салып, беседалашкан.

ЧЕРИВИС—ЧЕМГЕРИКЧИВИС

Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» Хоойлузун канчаар боттандырып турарының дугайында доктаалды Өвүр район Советтери болгаш күүскомнуң катышкан хуралы хүлээп алган. Ук доктаалды күүседир талазы-биле ажылды Чаа-Суур көдээ Советинде чон ортузында эгелеп, бот-башкарылга дугайында тайылбырны чорудуп турар.

Чоокта Чаа-Суур көдээ библиотека эргелекчизи Чечек Хертек суурга «Черивис — чемгерикчивис» деп темалыг кежээни эрттирген. Орта «Чер реформазының», «Чер үндүрүүнүн» дугайында хоойлуларны, ногаа культураларының дугайында беседаны харысалгалыг кижилер чыылганнарга таныштырган.

Мурнуку чылдарда боттарының участоктарындан картофельдин, огурецтиң эки дужүдүн ап келген Сүүү Туруш, Роза Ажы олар тус черниң байдалынга ол ногааларны ажаарының арга-дыржулгазын чугаалаан.

Рынок харылзааларының бо берге үезинде чурттакчыларын аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле «Эртинелиг» совхоз Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозта 2 гектар шилде картофельди олуртқан. А суурда 30 өг-бүле картошканы боттары тарып алган.

Е. КУУЛАР.
Чаа-Суур көдээ Советиниң даргазы.

Специалистиң сүмези

КОДУР САРГЫЗЫ

1991 чылдың ноябрьдан эгелеп бистин ажыл-агыйларывыста хойлар, инектер кодурлаан турар. Ол малдарның хөй кезии Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем, Барымын-Хемчик, Чеөн-Хемчик районнарда бооп турар. Ынчангаш эрткен чылын ажыл-агый бүрүзү «Зооветхандырылга» дамчыштыр креолин, креохар, креопар, хлорофос, эстростерил-I деп кодурга удур мал чуур, кажаалар иштинге чажар эмнерни салып алгылаан.

Бо аарыгның чылдан чылче узуткаттынмайн турарының чылдагааннары хөй. Чижээ, мал чуур ванналар ишкир, ынчангаш оларга хөй эм чаритдаттынар. Мал чуур ванналарга эзилдиригин температуразы чогуур деннелге четпейн турар, хуу мал чедир чүдүлүмайн турар, кажаалар кыдыны довураа чуга. Ынчангаш чайгы, күүскү чаъс сүүндай кажаа иштн курганвайн баар, а кажан хар чаптарга, чуга шыныглыг кажаалардың хары хой тыныжындан эрин, удур шыгый бээрге, хойнуң дүгү өл апаар, а кажаанын шыгы улам улгадыр, ишек кажаалардың кышка удур белеткели багай: өлчүк хыраадаар, ынчангаш кыштадыр дамдылап келир дээн ышкаш оон-даа өске.

Кодур — халдавырлыг аарыг. Оны кодур саргызы тыныдыдыр. Бо саргы өлчүк мал кежинге өзүп өөвүдээр. Соок болгаш дургаг агаарга ол таарышпас, еслейн баар. Чайгы үеде кодур саргызы 2 хонук, а кажаада мал кежинге 1-2 ай чурттааш, өлүр. Кодур саргызы үш хевиалыг болур: нооронтоз — бо хевир кыжын өөскүп өзер. Кештин хан савы-биле чемненир. Ылангыя шарын дуктуг хойлар аарыгчал.

Чайгы үеде хүн караанга кодур саргызы өлүп, чиде бээр. Ынчалза-даа кулактар ишти-даштынга, карактар, чүстер сыгыларынга чаштып, өзүп артар. Бир эвес малдарны эм эзилдирип эвээш, соок, бүлээн суларта чүүр болгаш, кодур саргызының куургазы дириг арткаш, дараазында күскээр кыжын өзүп, аарыгны катап өөскүдер.

Хорнонтоз — бо хевириндеи колдуунда-ла чүүлдүгге кирбээн малдар аарыыр. А ынчан чуургалар кештин клеткалары-биле чемненип, өзүп көвүдээр. Олар малдың буттарынга, кудурук дөзүнге тыптып келир. Саргонтоз — бо хевириндеи өшкү, хаваа аарыыр. Кодурлаан мал баштай дыр-баныл, дурбүнүн эгелээр. Оон дуктер доорон хуулгаш, дуктер өлүглеенир, дүжүп эгелээр. Кодур саргыларының чаваа-хорзазы, оон микробтарының хорзазы малдың кежинин нервизин үрен, малдың мага бодунга сөлдарын, хорзазын чедирер. Бир эвес чогуур хемчеглерни азбас, эмнеевес болза, мал чудаар, баксыраар.

Аарыгны канчаар тодарадырыл? Аарыгның демдектерин эскерип каалы, кештин сүвүрүлүүрүн лабораториже чорудар керек. Кодур саргыларын микроскоп-биле тыын ап болур. Мал өөк чин, быдый бергеде, азы аъ-оту кежинче кадалганда, оон дүгү дужер, дурбүнер апаар. А бир эвес малды чангыс азй чем-биле чемгерер болза (чижээ, силос), чазын малдың төжү, ооз кижир апаар, ынчалза-даа бо таварылгада дүгү дүшпес. Оон ыдай малга кыштадыр курган, куу, дуктут, чашпаныг, шыпар чок сиген бээр болза, оон эмин ыжар, арын-дорар, дүгү дужер апаар.

Чүү канчаарыл? «Зооветхандырылга» организациязын дамчыштыр гексахлоран хлуктуг креолинни садып алыр. Хойну чуурда дээштин 0.03 хуу эмульциязы кылыр, эзилдиригин температуразын 20-25 градустан кудулаттыр. Бир литр креолинни 100, 10-ку 1000, 100-ту 10.000 литр суттга эзилдирер. Досканда гексахлорининг креолинни эн эзилдирип алыр, оны 30-40 градус чедир чылыткаш, ваннада сугже кудар. Аарыгларга удур неопидол-60 деп эмни база ажыглаар. Бир эвес чаштыраа дээр болза, 100 мл. неопидолду 100 литр суттга эзилдирер. Ваннага хойлар чуурда, 100 мл. эмин 240 литр суттга эзилдирер. А сут эвээжей бээр болза, 100 мл. эмин 80 литр суттга эзилдиргеш, ваннаже немей кудар. Инектерни ваннага чуур дээнде, 1 литр эмни 1000 литр суттга эзилдирер. Немээрде— 1 литр эмни 400 литр суттга эзилдирер. Ваннага эзилдиригнин температуразы 18-26 градус турар ужурлуг. Эзилдиригни түүгле кылган хүнүнде ажыглаар.

Креолин, неопидол-биле арган, аарыг, улуг боос малдарны база ваш хураганнарны читбас. Чуугаа соонда эъдин, сүүн ажыглавас.

Кодур саргыларынга удур кандыг хемчеглерни ап чорутса эки? Кодурлаан малдың коданындан азй-дедир мал тарадып сайгарбас. Эмнээр, чуур бетинде хойнуң инектің кежин чымчадып, сүвүрүп алыр. Оон соонда эм чаар, сыкыртыр. Бир эвес ол када берген кешти аштап, сүвүрүп албас болзувусса, кеш адаанда кодур саргыларының чуургалары өлбейн баар. Мынчаар эмневе, ажырбас: бир литр 45-50 градус суттга 20 грамм саван, 25 мл. креолин холааш, оон-биле балыг черни, када берген кешти чуп, чымчадып алыр. Оон соонда сүвүрүп, аштап каптар. Балык үзүн база ажыглап болур. Микробтарга удур балыг экиртир эмнерни ажыглаар. Кодурлаан коданны дараазында кыжын тарап-пайн база хынап көөр, бир эвес чаңгыс-даа хой аарыаан болза, ол коданны хоюн кадык деп санаар.

Кажааларны креолинни 5 хуу эзилдирп-биле чаштыраа. Ынчан оон температуразы 80-85 градус болур. Бир дөрбелчин метр черге 400 мл. эзилдириг ажыглаар.

Малдың бо аарыының, ажаалдазының, чемгерилгезинин дугайында лекция, беседаны аныяк малчыннар аразынга чорудар. Ванна болгаш кажаа септеп, оларга чүүл белеткеп, хой чуурунга бригадир, зоотехник, удуртукчулар дузалажыр хүлээлелиг. Мал эмнеи мал чуурунун графигин өзар, аңаа ажылдаар кижилериниң данзызын баш бурунгаар тургузар, дыңнадыр. Мал чуур эзилдиригнин температуразын чогуур деннелге тулар. Кодурлаан турган малдарны 10-12 хонгаш катап чуур. Оон соонда эмнин дээштиин хынаар.

Күскү чуулданы ажылагыйда бар-ла малга чорудар.

Сайсуу СОЯН.
Республиканың ветлабораториязының эмчизи.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ТӨӨГҮВҮС ШЫН БИЖИТТИНГЕН БЕ?

(Тыва Республиканың улус депутаттарынга ажык чагаа)

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың июль 8-те ажыттынар сессиязынга уткуштур бо ажык чагааны Тыва Республиканың бүгү улус депутаттарынга бижидим. Тываның бүгү амыдыралынга онза чугула ужур-дузалыг документиниң — Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин сессияга чугаалажып көөр боор деп билип турар мен.

Ынчаарга Тыва төөгүзүүнүң ийи томнуг ному ылаптыг шын бижиттинген бе? Ындыг айтырыгны сөөлгү үеде чамдык кижилериң салып тудары таварылга эвес деп бодаар мен. Ол номда бүгү үүлдер шупту шын эвес дээр болза, ол чептүг эвес болур ийик. Ынчалзажок ийи томнуг төөгү номунда чей үүлдерни кагап сайгарары, эде көөрү эргежок чугула деп санаар мен. Чижээ, бот-догуннаан Тыва күрүнезиниң баштайгы чазааның составынга кирген Буян-Бадырғы ноянның дугайында безин ангы-ангы бодалдар бар.

Тываның үндезин чүрттакчыларының бүрүнгү шагда болгаш орта үе чылларда төөгүзүүте, чүрт девискээринге, кызыгаарларынга хамаарыштыр янзы-бүрү айтырыгларны парлалга арыннарынга чамдык хамаатыларның сөөлгү үеде көдүрүп турары база таварылга эвес. Тываның бүрүнгү девискээринге финнерниң болгаш өске-даа улустарының өгбелери чүрттап чораан бе? Бо айтырыг талазы-биле чидиг маргылаа чамдык эртемденнериң болгаш журналистериң арызында болуп турар. Ында бөгай өүве чок: ак сеткилдиг маргылдааның түннелинде нүвенин шыны тыптыр болгай.

Фин болгаш тыва чамдык сестериңе дөмейлежип турарынга хамаарыштыр айтырыгның тургустунуп келгенинде үндезин чок эвес ышкаш, Тыва дыл болза түрк дыл бөлүүнге хамааржыр. Тывадан хөй мун километр ырак Ставрополь крайда чүрттап турар карачаевтериң дылы тыва дылга чүге дыка чоогул? Карачаевтер бурунгу шагда Тыва девискээринге чүрттап чораан эвес ирги бе? Ындыг бодалдарны чамдык кижилер база чугаалап турар.

1921 чылдан бээр Тываның төөгүзүн шын чырыдары элээн чиик деп бодаар мен. Төөгүнүң янзы-бүрү архив документилери бар. 1921 чылдың, ылангыя 1914 чылдың мурнунда үе-чадаларда Тыва төөгүзүн шын чырыдары дыка нарын деп бодаар мен. Базырыктар, турасхаалдар, бижимелдер элээн дузалап болур, ынчалзажок ол үүлдер дээрге төөгүнүн архив материалдары эвес-ле болгай. Ынчаарга Тываның эртебүрүнгү төөгүзүн шын чырыдар төлээде, Россияның, Тываның бодунуң, Моолдуң, Кыдаттың, ылангыя Тибеттиң төөгү архивиниң материалдарын коптарары. Тывага хамаарышкан документилерни тывары эргежок чугула деп санаар мен.

Тываның ийи томнуг төөгүзүн эде көөр талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң хөй кижи составтыг тускай комиссиязын тургузар дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң бо чылдың июль 8-те ажыттынар сессиязының хүн чурумунга кирерин Тыва Республиканың бүгү улус депутаттарынга сүмелеп.

Алексей ДУГЕРЖАА.

УКТУГ КИЖИ УГУН САЛБАС

Бодап чоруурумга, ук-төөгүмге арай чиктиг, чамдыкта аңаа кижилерге дөмейлешпейн баар аажы-чаныг кижилериме хөй кижи-дир мен. Шаанда өөвүске Демчи-Хелин дээр кырган-ачам (аравның аразының кады төрээни) чүрттап чораан Сактырымга, аллыы азы үстүү эриинде бе чинчи ышкаш борбак кызыл чүве бар. Чүве. Судур номчуп бергенде, оозу халайты уштунуп кээр, анаада шоолуг көзүлбес чүве ийин. Улустугда, улус чокта шуутканда чүвези — эреге. Чүну кылып олурарын сонуургап айтырган болза, «Ал-болум, ажы-төлүм харазының санап ор мен»—деп каар. Чечен-мергеин-даа кончуг, черле аңаа орбас: чеп ажер, ийик көктээр, уругларыг туткан, ойнаткан орар, эстеп-хадып чораан-биле дөмей, чиик-адак, олурганда кожанайның орар ирей чүве. Улуска ажыңган болза: «Ынча дизе, ынча дээр мен, ынча дизе ынча дээр мен»—дээш-ле баар. А бир чүвеге өөрээн болза: «Оой, оой! Өкемболчук!» —деп алгырыглаар.

Бежен чылдарда дунмалары репрессияга таваржып турып бээрге, ол кырган-ачавыс чондан ойталып, аалга шоолуг олурбастаан дээр чүве. Улустун чугаазында дыннаарга, Хайыракан даанче эжип каан хендир-биле багланып алган үүнүн чыткан-даа дижир турган. Ол-ла хевээр, сугже октаан даш дег, читкен. Төрелдергүлү, чоок кижилери бир, ийи чыл дилеп келген, маңаан, сөөгүм-даа тывылбаан. Чоокта чаа Хайыракан чүрттуг, улуг назылыг даайын кижиден оон дугайын сонуургап айтырарымга, ол бодунуң чиктиг догаатыгырының менээ салды: «Хайыракан даанның хемче көрүнген чалымында делир аастыг күй бар, аңаа сөөгүм салыр мен дээр чүве. Ында ындыг күй бар ирги бе?..»

Ол шагның чүдүлгелиг кижилерни кым билир. Чогум ында ындыг күй бар-даа дижик, алаанда хем-далай чалгаан, көк хаяже кым диттир боор. Бо шагда болза, чер шинчилээн, бойдус хайгаараан тускай эртемнигле харын бо тымызыксыг айтырыгга харылап болгу дег. Хөөкүй кырган-ачамны аал-чүрттүдүн, ха-дукмазындан базала «контр» деп коргунчуг «чаңгы» ыраткан дээрзин чоок кижилери билир бис. Чиде бээриниң мурнуу чарында болуңга-ла хамааржыр эт-сеиин дажыглап турган, а төөрлери оны уруунуң аалынче деп бодааш, тоовазынар. Оон эм-тан кылыр рецептилери, ном-судурун тып алган болза, бо шагда экп-ле чүве-дир ийин. Оон ынай та чүүү бар турган!

База бир даайым — Сут-түг-оол. Ол мырыңай элдеп чаныг кижи. Олурган кижиниң азы бодунуң будун балды-биле одура шаактар, деспиин борбайты дайнап каан саазын-биле өттүр шаактар, бир кижиниң хойнуудан бир-ле чүвени өске кижиниң хойнунче кирер тарбыдантар суг-суг дээш кылбазы чок. Аалдың ажы-төлү оны үглээр, эдерер бис. Улуг улус оон сестир. Ынчан ол кадай безин чок, аныяк турган. Ол чораан болза, ам алдан хар ажыпла турар боор. Бир катап ол мени кыйгырды: «Дүмчүүн эмин эрттир улуг-дур. Оон орнуңга оны ан кааптар-дыр» — деп бо. «Мегелеве даан, шыдавас сеи» — дидим. Оон хамык улус каттыржы берген. Суйбай тудуптарымга, дүмчүүм чок. Алгырып ыглап-ла үндүм он. «Чок, чок! Ам аңаа. Тут даан. Аңаа, эшним» —дээрге, тудуп аарымга, дүмчүүм бар болган чери база бар чүве.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажында Даңаат даңгы кады төрээн дүмм бар. Ол дүш көөр, хуваанак, чарын салыр Чүве эңдевес кижи. Мал-маганын чидирген чангыс чер-чүрттүглары аңаа бүзүрээр, оны хүнүлүүр. Төрел уктуг — дөзеп салгаар деп чүве олдур ийин. Даайларым С. Б. Бүрбү, Алыг-Түлүш Бегзи, К. К. Кудажы — чогаалчылар. Кады төрээн дүмам —совхоз директору Монгулоол Биче-оол—бижикчи, оон студент уруу Лада Монгулоол база чогаал ажылынга хандыкшылдыг. Хол изин бут чаңдыр баспас деп чүве олла-дыр деп бодап чоруур мен.

Өөреникчилер чурум үрептерге, башкылар мынчаар чугаалажыр бис: «Ук-төөгүзүнде ындыг улус-даа чок чүве, чүге ындыг болган, чүзүн дөзээн төл боор...». Оозуң бодаарга, «дөзеп», «салгап» деп сестер ханы уткалыг. Иезн кандыгыл, кызы ындыг болур, адазы кандыгыл, оглу база ындыг болур ужурлуг-даа. Иезни кылыпла билир ижин кызы кылып өөренген турар, а адазы оглун өөредир. Кускун карадаа болза, төлүүге ынак. Билир-ле мергежилдериви салгалдарывыска өөреднилиер. Келир үеде оларның амыдыралын чиигедип турарывыс ол болур.

Мен бодаарымга, «контр» деп коргунчуг сестүн уржуу-биле бистиң Тыввавыстың дыка талантылыг кижилериниң чечен-мергеин, уран үүлү салгалдарже четчешилчиивейн барган ийин. Ужа чиир уктуг, төп чиир дестүг бурунгуларывысты дөзеп салгаалынар! Тыва улустун эп-не «ки ёзулалдарын, чанчылдарын дыргизин, оорлаар, мегелээр, төтчеглээр, күш дөгээр, өлүржүр чоруктар-биле деминг демнеежилиер!

Раиса ЧУДАК.
Барыын-Хемчик район.

Тес-Хем районда Самагалдайның долу эвес ортумак школазы:

улусчу педагогиканың шенелдезинде

Кызылдың педагогика институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының башкылары апрель айда Тес-Хем районунуң Самагалдай долу эвес ортумак школазынга чораан келдивис. Бистиң-биле кады келир үеде тыва дыл, тыва чогаал башкылары болур студентилер база чордулар. Бистиң хоочун башкыларывыс филология эртемнериниң кандидаты, доцент Д. С. Куулар база педагогика эртемниериниң кандидаты, доцент К. Б. Март-оол оларның район школазының башкылары-биле ужурашканы черле артык эвес болган, чүге дизе олар школага өөреднилге чомларының болгаш методиктиг сүмелериниң, программаларның авторлары болуп турарлар. Ол талазы-биле чугаалажыр, арга-сүме солчур аргалыг болганнар.

Ол школаже баар деп планың кол сорулгазы чүү турганы? Кол-ла сорулгавыс—ук школаның башкыларының кичээлдеринге олуржуп, оларның-биле арга-дуржулга солчуп, сүмележкри, оон-биле кады бистиң эдертип чораанывыс студентилер башкыларның ажылы-биле таныжар, ону херек кырында көөр аргалыг болганнар.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазы улусчу педагогика талазы-биле шенелдеде үш дугаар чыл ажылдап турар коллектив. Ол талазы-биле хөй ажылдар кылдынып турарын анаа баргаш көрдүвүс.

Баштайгы хүнүнүң кежээзинде школага таныжылга кежээзин организастаан, кончуг солун болду. Шупту ойнап хөглединвис, башкылар өөрникчилери-биле кады ойнап-хөглээнин бөзин улуг кижизидилге утка-шынарлыг.

Бистиң башкыларывыс, чижээ, кафедраның хоочуну Д. С. Куулар башкылар база 9-ку классчылар-биле нинти культура темазынга солун беседаны эрттирген. К. Б. Март-оол эге класс башкыларының методкаттыжымышкынының кежигүннери-биле А. А. Алдын-оол-биле кады бижээни «Үжүглел» номунга хамаарыштыр методшакты эрттирген. М. В. Оюнуун улусчу педагогиканың элементилерин эртеннерге, ылаңгыя тыва дыл кичээлдериге ажыглаар талазы-биле кылган чугаазы моон сонгаарга ажыл-чорудулгага ажыктыг болуру чугаажок. Бистиң студентилеривис база кичээлдер эрттирер аргалыг болганнар.

Анаа чораанывыстың түүнели-биле ол школаның амыдыралындан бөлүк материалдарны солуунуң бо үндүрүлгезинге бээрин шинтпирледивис.

ТЫВА ДЫЛ КИЧЭЭЛДЕРИ

Бистиң тыва дылывыс күрүне дылы болу бергени-биле холбаштыр улус өөредилгезинин мурнунда тыва дыл башкылаашкынының шынарын эге-даа, үстүкү-даа класстарга экижидер сорулга чидин-биле салдынып турар. Ону Самагалдай долу эвес ортумак школазының тыва дыл башкылары канчаар боттандырып турарын чугаалажып көрээлинер.

Тыва дыл башкылаашкынының бедик шынарын чедип алырда, бир-ле дугаарында, эге школаның кичээлдеринче улуг кичээнгей салып, оны үеним негелдезинге дүүштүр чаа ёзу-биле эде тургузуп, оон идепкейлиг арга-методтарын дилеп тывар апаар. Бо негелдеги Самагалдай долу эвес ортумак школазының башкылар коллективи эки угаан билип, амыдыралда боттандырып турар деп үвени дараазында чижектерден көрүп болур. Школаның алды харлыглары-биле эн шыырак дуржулгалыг башкылар Бинла Максимовна Суваидии, Людмила Белүүевна Чорбаа ажылдап турар болду. Оларның кичээлдеринге олурушкаш, өөредилге-кижизидилгелиг ажылдары-биле танышкаш, өөредиглиг, солун, чогаадыкчы арга-методтарны ажылынга ажыглап турарын эскердивис. Бир-ле дугаарында, башкыларның класстарын каастап, шимел алганын магададывыс. Класстарга кирип кээрге, өөредиг чок, бир-ле тыва тоолда-биле дөмей, каас-чараш тыва үүлзалар, ындамында тыва чанчылдарын онзагай талаларын чуруп, бижип көрүскей, эт-сеп, идик-хептин, хереселдерниң чуруктарын алды харлыгларга таарыштыр аскылап каан, чечектер... Мындыг национал хевириин каасталга-шимелдезиг бичин уругларның хамаанчок, улуг-даа улустуң кичээнгейин хаара туда бээр чорду. Чүгле бо каасталга-шимелде безин уругларга кайы хире улуг чорааралды, эки кижизидилгени берип турарын чугаалаары берге хире. Оон ынай кичээл эрттирип турар торгу тыва тоонуг башкыларны өөреникчилер мурнунга көөрге база бир онзагай, аянныг.

Үстүнде адаан башкыларыстың кичээлдериниң онзагай талалары: кичээлдериң сорулгаларының аайы-биле улусчу педагогиканың янзы-бүрү хевирлерин биилдиг ажыглап турары, чугаа сайзыралыңче улуг кичээнгейин салып турары, техниктиг хереселдерни, көргүзүг материалдарын (таблицалар, схемаларны, боттарының чуруп алганы аттыг, сюжеттиг тыва чуруктарны) ажыглап турары, ылаңгыя кичээлдериниң кижизидилгелиг талаларыңче улуг кичээнгей салып турарының херечизи-дир.

Бистиң олурушканывыс үжүглел соонда номчулга болгаш бижилге кичээлдеринге башкылар (Б. М. Суваидии, Л. Б. Чорбаа) боттарының мергежилдиин, ажылынга бердингенин, уругларга ынаан, чаа арга-методтарны чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап билирин көргүстүлер. Олар ёзулуг-ла чогаадыкчы дилээшкинде-дир деп үвени билдивис. Кичээлдерин башкылар кандыг-даа бир тыва чанчылдар-биле эгелеп турары аажок кижизидилге уткалыг, уругларга өөредиглиг-дир. Дидактиктиг оюнларны тывызыктарны, үлегер домактарны, дүрген чугааларны, ребустарны, кроссвордтарны кичээлдеринин сорулгаларының аайы-биле ажыглап турарынга уруглар чанчыккан, кичээлдериңе эртип турар темпизи аажок дүрген, шалыпкын. Аяннар, медерелдиг номчулганы башкылар кичээл бүрүзүнде чедип ап турарын уругларның номчуурунун дүрген-нинден билип алдывыс. Бир минутада чамдык уругларның номчуурунун дүргени — 90-120 суг сөстүг сезүглелди номчуур болдулар. Эң оожум номчуур уруглар 40-50 сөстү номчуур ындыг. Бо чүл дээрге башкыларның биилдиг ажылының түннели-дир деп санадывыс. Нинтизи-биле эге школаның башкылары тыва дылга өөреникчилериң сонуургалын, чүткүлүн оттуруптар аргаларны тып, чогаадыкчы дилээшкинде ажылдап турар-дыр деп көрдүвүс. Эге школага мынчаар өөредип, кижизидип каарга, үстүкү класстарга уруглар шоолуг-ла бергедевес, төрээн дылынга өөреникчиниң сонуургалы, чоргааралы улам кыптыгар, аңаа камныг болур.

Үстүкү класстарның тыва дыл болгаш литература башкысы Екатерина Дамбаевна Чамзырын школада тыва дыл болгаш литература талазы-биле методиктиг ажылдарны удуртуп турар болду. Башкының ажыл-чорудулгазы өскелерге үлегерлиг, солун, чогаадыкчы-дыр. Оон кызымак, шудургу ажылының түннелинде школада чүрттүнчилел музейин тургустунган. Аңаа башкылар тыва дыл, литература, төөгү кичээлдерин эрттирип турар. Өөреникчилер оон тыва улустуң төөгүзүн, чанчылдарын хөөнү билип ап турарлар. Музей уругларның сес курлавырын байдарынга, чүгле сайзыралдырыңа база ажыктыг-дыр деп көрдүвүс.

Школаның тыва дыл болгаш литература кабинеди көргүзүг материалдары-биле байлак. Тыва дылдың синтаксизиниг даанар схемалар, чогаалчы бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазын бижип көргүскен дүрер альбомнар дээш чүну чок дээр. Бо бүгүнү Е. Д. Чамзырын боду өөреникчилери-биле кады кылып белеткээн. Көргүзүт материалдары өөредилге шынарын бедидиринин база бо онзагай аргазы деп чүвени башкы удуртулга болдурганы ол боол турар.

Оон ынай калдыг-бир чогаалчыны өөренип эртеп болза, оон дугайында өөреникчилер боттары база тускай альбом-материал белеткээш, оны класстан даңкаар үүде башкыга, өөрүнүн мурнунга илеткээр. Ындыг ажыл өөреникчилерни харыысалгалыг чоруккa, бижыг бидиргe өөредип турар.

Е. Д. Чамзырын кичээлдериниң чаа хевирлериң (аянчорук кичээлдерин, сагыңгыр, тывыңгырларның кичээлдерин, кичээл-диспутту, кичээл-семинарны, кичээл-лекцияларны) чогаадыкчы ёзу-биле чедимчелиг эрттирип турарын көрдүвүс.

Ченин негелдезинге дүүштүр чаа ёзу-биле ажылдап турарын 5-ки класска класстан дашкаар номчулга эрттирген аян-чорук кичээли бадыткаан. Кичээлдиң онзагай талазы — кичээлдиң сорулгазынга дүүштүр тыва чанчылдарны, алгыш-өөрээлдерни, чалбарыгларны, макталды чептүг ажыглап шыдааны. Башкының тыва чанчылдарны кончуг эки билири өөредиглиг. Оон ынай класстан дашкаар номчулгага өөреникчилериң аныяк-даа, хоочун-даа, чогаалчыларның чогаалдарын улуг сонуургал-биле номчуп, шингээдип ап турарын эскердивис. Дыка хөй чогаалдарны уруглар шээжи-биле аянныг номчуп көргүскеннер. Бир кичээлдиң дургузунда уруглар бот-ажылдарын хөй хевирлерни кылып четтигипкеннер. Черле ынчаш өөреникчилериң тыва литературага улуг сонуургалын, ханы болгаш быжыг билиглиин магадап көрдүвүс.

Е. Д. Чамзырын тыва литературада факультатив база организастап турар. Ол культативке өөреникчилер күзелдин-биле киржип, литература талазы-биле программадан дашкаар билигни ведип ап турарлар. Оон «өөреникчилериниң ылганы төрээн, өскүш өөрен, төрээн черим» — төрээн нем, Ш. Ч. Сат — эртемден, чаңгыс чер-чүрттүгларывыс деп темалыг дүрер-альбомнарын сонуургадывыс. Бо бүгү башкының чогаадыкчы ажылынын, бодунуң мергежилиниг бердингениниң, ак сеткилдиг, чымыштыг ажылының үре-түннели болбайн аан.

Нинтизи-биле Самагалдай долу эвес ортумак школазының эге-даа, үстүкү-даа класстарының тыва дыл башкылары чаа, арга-методтарны ажыглап, чогаадыкчы дилээшкинде эп-найыралдыг ажылдап турар-дыр. Башкылар боттарының эртем-методиктиг биилиин бедидиринче эвээш эвес сагыш салып турар дээрзинге читаниг турбас.

Чогаадыкчы дилээшкинде бо башкыларга улуг-улуг чедишкиннерни, эки кадыкшылды күзен артывыс.

Кима МАРТ-ООЛ.

Кызылдың пединститутунуң тыва дыл кафедразының доцентизи, педагогика эртемниериниң кандидаты.

СОРУЛГАЗЫН ЭКИ БИЛИРЛЕР

Школаның директору М. Ч. Чамзырын коллектив-биле бистерни таныштырды: башкыларның назыны хөлчок аныяк. Самагалдайның долу эвес ортумак школазының катап тургустунганының дугайын олар мынчаар чугаалаар болдулар. Суурга 3 каът чаа школа ажыттынганындан, эрги чаңгыс каът школа кагдынган турган. Ынчангаш 1987 чылда бөлүк өөтузиаст башкылар дугурушкаш, кагдынган ол бажынны школа кылдыр тургузуп алыр-дыр деп сүмелешкен, шудургузу-биле ажылдап кирипкеннер.

Ам оон шиник-каазын көргеш, бүзүрээри берге, 4-5 чыл бурунгаар инек девээлээр чер турган ол бажын ам кайы хире онза чараш, национал арынныг, бай-шыырак школа болу бергенил деп чүвени бодап кээли. Ол оон улуг эвес коллективиниң (ыкда 30 ажыг кижи ажылдап турар) кызымак ажылының түннели. Маңаа директор Мөңге Чамзыевна Чамзырының улуг ролюн демдеглевестин аргазы чок. Аныяк башкының ажылгыры, тывынгырын көрдүвүс. Кады ажылдап турары эштери-биле эптиг, найыралдыг, кижизиг, топтуг дээрзин билдивис. Башкыларның үнелели база ындыг. Оон удуртулгазының алаа-биле башкылар кандыг-даа бергелерге торулбайн турарлар, шупту дуруп алганын көргеш, башкыларның, өөреникчилерниң эрес ажылдааның кижи магадаар. Школага болуп эткен бүгү-ле кежээлерни, ужуражылгаларны, конференцияларны дүрер альбомнарда, хана солуннарда бижип, демдеглеп, шыгжап ап турары эки. Оларын келген аалчыларга көргүзүп турарлар. Бис аңаа чеде бээривис билек, школаның аныяк корреспондентилери бистерден интервью ап турдулар. Үр-даа болбаанда боттарывыстың дугайында хана солуга номчупкаш, кайган калган бис. Аныяк корреспондентилер бөлүмү ынчаар ажылдап турар-дыр.

Школаның ниити ажылында дыка хөй чаа үүлдерни эскердивис. Ону демдеглээри артык эвес деп бодай-дыр мен. Өөреникчилериң эртем-практиктиг конференциязын чыл санында эрттирип турар (бо чылын беш дугаар болган). Уруглар башкыларының удуртулгазы-биле баштайгы эртемшинчилел ажылдарын боттарының хире-шаа-биле бижип, янзы-бүрү темаларлыг илеткелдерни номчуп турарлар. Школа 1929 чылда тургустунгандан бээр оларның доозукчуларындан ийи доктор (А. Ч. Кунаа, Ю. Л. Аранчын), үш кандидат (В. А. Көпеөл, Б. Б. Борбак-оол, З. Б. Самлан) эртемденнер барын ында азып каан чуруктар хереселеп турар. Канчан билир, ол эртем-практиктиг конференцияның киржикчилериниң аразында эртемденнер алызында барын үнери магат. Шинчилел кылып болгу дег уругларны амдыгаштан илередип ап турары кончуг шын деп түнелдивис.

Биче наадым байырлалын эрттирери чанчыл апарган. Аңаа школаның начын мегелери, спортка сонуургалыг, салымныг өөреникчилерни илередип, оларга оон-даа ынай деткимчени берип турар. Ийи чыл улаштыр тыва улустун ыр, кожамыктарының сыгыт-хөөмейнинин «Биче декей-оо» доп конкурузу болган. Ыры башкызы К. Б. Кууларның удуртулгазы-биле «Сайзанак» деп аас чогаал ансамбли ажылдап турар. Расписание ёзугаар шыдыраа, ритмика болгаш сонуургалдар аайы-биле кичээлдер база боол турар. Ол шактарны чамдык четпейн турар (башкылаар башкы чогундан) шактарның орнунга таарыштырып алгаш, эрттирип турарлар. Школада концертмейстер, хореограф, улусчу педагогика талазы-биле методист, чонгун ус-шевер ажылдарының мастери дээш чижектиг башкылар бар. Олар тускай төлевирлиг, долу шактарлыг. Оон-биле кады чүвени денге кылып чаңыккан улус болду. Бергелерни ажыл эрттир турарлар. Бо бүгүнүн бадыткалы кылдыр чамдык чижектерден маңаа киирип көрейн. Тес-Хем агаар-бойдузунуң талазы-биле алыр болза, элээн кадыг, суггат нарын, ынчалзажок школаның девискээринде теплицаны кылып алган, ногазны, чечектерни тарып өстүрүп турар. Оон ангыда башкыларның, өөреникчилериниң күжү-биле тыва улустун эдилелдерин, дериг-хереселдерин кылып турар, музейде болгаш тыва дыл кабинединде тыва өгүнүн улуг эвес макеттери, оон бүгү эдилелдери дериттингем. Коридорда, класстарда тыва ширээлерни тургускан, оларның кырында шыдыраа шөлүн чуруп каан болгаш уруглар ында күзелдин-биле ойнап олурарлар. Тываларның эрте-бурунгу оюнларын эгидер сорулга-биле тыва шыдыраны чазап кылып турар. Ол ажылдарны күш-ажыл башкызы, педучилище доозукчуузу Б. В. Бадан удуртуп турар болду.

Школада дыка байлак экспонаттарлыг музей бар. Оон ажылын тыва дыл, чогаал башкызы Е. Д. Чамзырын удуртуп келген. Ону национал аяннын кылдыр дерип, экспонаттарны тып ап, төлептиг чаңгыс чер-чүрттүгларының дугайында альбомнарны долдуруп алганын көргеш, башкыларның, өөреникчилериниң эрес ажылдааның кижи магадаар. Школага болуп эткен бүгү-ле кежээлерни, ужуражылгаларны, конференцияларны дүрер альбомнарда, хана солуннарда бижип, демдеглеп, шыгжап ап турары эки. Оларын келген аалчыларга көргүзүп турарлар. Бис аңаа чеде бээривис билек, школаның аныяк корреспондентилери бистерден интервью ап турдулар. Үр-даа болбаанда боттарывыстың дугайында хана солуга номчупкаш, кайган калган бис. Аныяк корреспондентилер бөлүмү ынчаар ажылдап турар-дыр.

Школаның ниити ажылында дыка хөй чаа үүлдерни эскердивис. Ону демдеглээри артык эвес деп бодай-дыр мен. Өөреникчилериниң эртем-практиктиг конференциязын чыл санында эрттирип турар (бо чылын беш дугаар болган). Уруглар башкыларының удуртулгазы-биле баштайгы эртемшинчилел ажылдарын боттарының хире-шаа-биле бижип, янзы-бүрү темаларлыг илеткелдерни номчуп турарлар. Школа 1929 чылда тургустунгандан бээр оларның доозукчуларындан ийи доктор (А. Ч. Кунаа, Ю. Л. Аранчын), үш кандидат (В. А. Көпеөл, Б. Б. Борбак-оол, З. Б. Самлан) эртемденнер барын ында азып каан чуруктар хереселеп турар. Канчан билир, ол эртем-практиктиг конференцияның киржикчилериниң аразында эртемденнер алызында барын үнери магат. Шинчилел кылып болгу дег уругларны амдыгаштан илередип ап турары кончуг шын деп түнелдивис.

Биче наадым байырлалын эрттирери чанчыл апарган. Аңаа школаның начын мегелери, спортка сонуургалыг, салымныг өөреникчилерни илередип, оларга оон-даа ынай деткимчени берип турар. Ийи чыл улаштыр тыва улустун ыр, кожамыктарының сыгыт-хөөмейнинин «Биче декей-оо» доп конкурузу болган. Ыры башкызы К. Б. Кууларның удуртулгазы-биле «Сайзанак» деп аас чогаал ансамбли ажылдап турар. Расписание ёзугаар шыдыраа, ритмика болгаш сонуургалдар аайы-биле кичээлдер база боол турар. Ол шактарны чамдык четпейн турар (башкылаар башкы чогундан) шактарның орнунга таарыштырып алгаш, эрттирип турарлар. Школада концертмейстер, хореограф, улусчу педагогика талазы-биле методист, чонгун ус-шевер ажылдарының мастери дээш чижектиг башкылар бар. Олар тускай төлевирлиг, долу шактарлыг. Оон-биле кады

Коллективтиң ажылын түннээр, дузалаар, деткимче көргүзер үе келген. Башкыларның тургузуп алганы программаларының, кичээлдериниң хевирлерин эртем ёзузу-биле көөр, оларга арга-сүме бээр методистер, эртемденнер херек бооп турар. Шинчилел ажылдарын тускай ном кылдыр чырыкче үндүрер. Оларга тускай лаборатория херек.

эки өөредилгелиг уруглар стипендиялыг. Аңаа акшаны школа дузалап ажыл-агыйындан, ус-чазаныларга ажылдарындан кирип ап турар. Күзүн ногаа аймаан болгаш янзы-бүрү чечектерни чонга садар. Оон ангыда чагыглар ёзугаар тыва чоннуң эдилелдерин, утулзаларны база кылып турарлар.

Башкылар эртемнериниң аайы-биле эртем-шинчилел ажылдарын кылып турарлар. Оларның кижи бүрүзү кандыгла-бир теманы ханызы-биле шинчилел турары эки.

Өөреникчилер тыва тоннарлыг, кыс уруглар чаваганыг кичээлдел турар. Ону чедип алыр солуга-биле тыва тон, чаваага кедериниң айларын чарлап келген. Ынчан адаелер уругларына ол үүлдерни белеткеп эгелээннер. Тыва тоннарның аңы-аңы хевирлерин, оларны канчаар даарап ап болурун күш-ажыл кичээлиниң кабинединде дерип көргүскен.

Шагаа үезинде дыштанып кылдыр доктаадып алганнар. Кышкы дыштанылгада бо школаның коллективи өске школаларга бодааргa, бир неделя эрте өөреник кириптер. А кажан шагаа үези келирге, чедир дыштанмаан ол хонуктарны байырлавышаан, дыштанып. Ону ынчаар бодап алганы коллективтиң тывынгыр-сагыңгырын бадыткап турар-дыр. Тывалар, шынаплa, шагаа дээнде, кажы хонук байырлап, ойнап хөглээр турган болгай.

Школаның мактаксанчыг ажыл-ижиниң дугайын ам-даа хөйү-биле чугаалап болур. Бо башкыларның ажылын түннээр, оларга дузалаар үе келген. Оларны дыка хөйү боттарының башкылап турары эртемнинге улусчу педагогиканың элементилерин канчаар ажыглаарының дугайында программаларны тургузуп алган. Ынчангаш ам оларны удуртур, арга-сүме бээр методист башкылар, эртемденнер херек. Деткимче көргүзер үе келген. Оларга тускай лаборатория эргежок чугула. Амдыгында оларга Башкылар билин бедидер институтун педагогика кабинеди, бистиң институттуң педагогика кафедразының доцентизи К. Б. Салчак элээн дуза көргүзүп турар. Ынчалзажок башкыларның программаларын, кичээлдериниң хевирлерин эртем ёзузу-биле көрүп, оларның шинчилел ажылдарын тускай ном кылдыр чырыкче үндүрери негеттиниң келген. Улус өөредилге министерствозунуң талазындан база дуза херек. Бистин-даа талавыстан коллективтиң ажылы-биле элээн чоок таныжып, кады ажылдаар үе келгендир, эртемнер аайы-биле методист башкылар ону кичээнгейге алыр болза эки. Күш-ажыл, ыры, күш-культура, чуруулга дээн чижектиг кичээлдерни ында эрттирип турарының арга-дуржулгазын республика башкыларынга таныштырар болза, дыка ажыктыг болгу дег. Бистин талаадан чүл, коллективке болдунарла аргазы-биле дузалавышаан, харылзаавыс үспейн, оларның байлак дуржулгазынга студентилеривисти өөредир бис. Башкы ажылынга бүгү сеткилиниң бердинин ажылдаар деп чүвени бистин студентилеривистин көрүп, билип алырынга ындыг харылзаа дузалаар деп санап турар бис.

Клара КУУЛАР.
Кызылда күрүнеиң пединститутунуң тыва дыл, литература кафедразының эргелекчизи.

АМЫДЫРАЛГА ХЕРЕК

Мен маңаа күш-ажыл кичээлдериниң дугайында чугаалап көрейн.

Кыс уруглар ол кичээлдерни улуг башкы Энзимаа Хүлеровна Манзал эрттирип турар. Кичээлдер өөредиглиг, амыдыралчы дээрзин өөреникчилер боттары чугаалаар болдулар. Кичээлдерни улусчу педагогикага даанып эрттирип турар. Ынчангаш уруглар башкызы-биле кады кедип турары тыва хептерни быжып, даарап ап турарлар. Өөредилге кабинединин шөлү улуг эвес, соок-даа болза, олар мында аргыырының, даараарының ураи аргаларын шиңгээдип ап турары эки. Ындыг байлаг уруглардың моон соңгаарга амыдыралынга ажыктыг аалары чугаажок. Оон-биле кады когаа өстүреринин аргаларын база шиңгээдип ап турарлар.

Бо школада күш-ажыл кичээлериниң мээн бир сонуургаан үүлүм — уруглардың даарап турары тыва тоннары. Нарын од ажылды олар бичиидаа хажыдымышкын чокка даарап турар болдулар, ылангыя дошка өөктү баглары онзагай.

Чем кылырының аргаларынга база өөренип турарлар. Школа столовазынга оларның белеткээни чемнер бо-да көстүп келир. Ынчан келирге, амыдыралга моон соңгаар эргежок чугула херек аңаар үүллер-биле башкылар уруглары чепсеглеп турары эки, ындыг болур ужурлуг-даа.

Надежда СУВАНДИИ.
Ассистент башкы.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

25 — ЧЕТВЕРГ. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 медээлер. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон соон дарый мультфильмнер. 15.20 шакта «Үш билиниместиг бодалга» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги серия. 18.40 шакта «...Ол аллы харлыгларга чедир болгаш оон-даа өөрү назылыгларга» деп дамчыдылганы көргүзер. 19.20 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги серия. 22.45 шакта улуг улуска мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер. 8.20 шакта «Ажылгыр-тывынгыр кижилериниң үезин» деп дамчыдылга болур. 11.35 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 56-гы серия. 17.00 шакта «Дириг амытаннар аймаа» деп дамчыдылга. 20.45 шакта «Маргыжмышкын» деп дамчыдылга эгелээр.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.15 шакта медээлер. 18.25 шакта «Хөөмей-92» симпозиумунуң хүн демдеглели. 18.30 шакта «Экивенер!» деп информастыг программа. 19.00 шакта уруглар ла фильм көргүзер. 19.25 шакта хөгжүмнүг байыр чедирилгелер.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта уруглар ла фильм болур. 21.50 шакта «Үениң судалы» деп дамчыдылганы көөр бис. 22.40 шакта «Генри» деп уран-чечен телефильм.

26 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. 10.30 шакта мультфильмнер. 11.00 шакта «Аялганын катап төрүттүгени» деп мультфильм болур. 12.20 шакта «Аян-чорукчулар клуву». 15.35 шакта «Маяктың чырыы» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. 16.40 мультфильмнер. 19.15 шакта «Леннебергиден келген Эмиль» деп уран-чечен телефильмниң 11-ги серия. 20.00 шакта «Бир дугаар чемпион» деп телефильмни көргүзер. 21.00 шакта медээлер. 21.25 шакта концерт болур. 21.40 шакта «ВиД» бодунуң көргүзүглерин бараалгадыр. 02.35 шакта «Маяктың чыыы» деп уран

МЕРГЕН УГААНЫН-НА ДӨЗЕП АЛЗА...

Өскен-төрээн Тыва черимден ырак черде чурттап чоруур болгаш дөргүл-төрелдеримни, эш-өөрүмнү көрүксей бергеш, чылдын ужу-кыдыында бо-ла чедип кээр мен. Кижилерним амыдыралында, хоорай-суурларның шинчизинде, ниитилелдин сайыралында өскерлиишкиннер базым санында, кижиним сонуургалын чайгаар тыртып кээр чүве-дир. Ынчангаш, эргим чонум, силерге чамдык бодалдарым ажыдар дээн сеткилим-биле бо каш сөстү солун дамчыштыр бижип орарым бо.

Каяа-даа чорааш, орук-суур аайы-биле кандыг-даа ужуралдарга кижи бо-ла таваржы бээр болгай. Бурган авыразында багай чүведен чайлап чорза, эки-чаагай, буянныг чаяан ол. Шынап-ла, ак сеткилдиг, эки кижилер-биле ужуражырындан өөрүнчүг чүве кайда боор. Берге таварылгаларда чоннуң дузазы, деткимчези дег үнелиг чүве чок боор. Ылангыя амгы үеде, кажан ниитилелде өскерлиишкиннер-биле холбаштыр амыдырал-чуртталга нарыыдал, бергелер тургустуруп келген үеде кижилер ботботтарынга кичээнгейлиг бооп дузалажыры чүден-даа артык чугула деп бодаар-дыр мен. Аны-дуза дээрге янзы-янзы болгай. Ыяап-ла өөчү-хөренги-биле үлежири албан эвес, оода чадаанда, бот-боттарын кынчыктырбас, болур-болбас таварылгаларда сени долгандыр арат чоннуң сеткилин хомудатпас, улуг-биче кижилерни куду көрүп, дорамчылавас херек. Кижи хөөну дыка-ла миниичел — бичин-ле чүвеге өөрүүр, бичин-ле чүвеге хомудаар ыан. А мен бодум хуумда кандыг-даа чонга хомудавас мен —чуртталгамда колдуунда-ла эки кижилерним кежин четтирип келдим. Харын бо удаада арай-ла эпчок чүве болган. Бир хүн хоорайның автобузунга чоруп ор мен. Бут кырынга үнген-кирген кижилерге орук чайлап каап турумда, хенертен бир талакы карманымче бир-ле кижинин хол супканын эскерип кагдым. Херекке-даа албадым. Ол-бо чүткээн хөй улустуг черге аяа таварылга-даа болганы чадавас. Ийиде, карманымда лумчук аржылындан болгаш үттеп каан автобус биледиңден өске, чүү-даа чок чүве. Чүгле өске талазынче өглип туруп алырымта, ийиги карманымче база-ла хол кирди. Элдепсиңгеш, көөрүмге, чаныымда чаптанчыг, чараш 16-17 хире харлыг оолчугаш тур. Хөй кижилер аразында та ол, та өскези, ынчангаш ыыттавадым. Харын соонда улуска ол таварылганы чугаалаарымга, ындыг чүве бо-ла болгулаар болду. Автобустарга болгаш өске-даа хөй улус чыылган черлерге карманнарже халдаар кезек элээди оолдар бар дижир болду.

Амыдралдың кадыг-берт оруунга азып чоруур ол оолдарны-даа буруудадыр сеткил менде чок. Шынап-ла, ажылдаа, өөредилге-даа чок болу бергеш, аргажоктан мунчулуп-даа чорлар ийнаан. Аныяк чаш, кенеп назынында кымдаа бодунга чүгле экини күзээр болгай: хептин казчаражын кедиксээр, чемнин амданыг-чаагайын-даа чиксээр аан. Оларның хөй кезин бир черге ажылдап, акшашалынныг болуруп, бир-ле мергежилди чедип алырын күзеп чоруур деп бүзүрээр мен. Чүгле каяа, кандыг черге ажылдаарыл, кымдан чүү чүвеге өөренирил? Назы четпээн оолду ажылга алыр чердаа чок, ону уштап-баштап, ажыктыг сүме кадар кижи-даа чок. Ада-иезин та кымнар? Харын-даа ол-бо төрелдериниң бажын санап чоруур өскүс-чангыс-даа болганы чадавас. Ынчаар бодап кээрге, оларның шын эвес орук истеп чоруурунга келзе-келзе, бистер боттарывыс буруулуг эвес бис бе, эргим чонум?

Шаанда тыва чоннуң, ада-өгбелеривистиң ажы-төлүнде кем-херек үүлгедир аныяк-өскен, назы четпээннер турбаан дизе частырыг болбас. Оон кол-ла дөзу — чоннуң мерген угаанында, ажы-төлду кижизидер талазы-биле салгалдан салгал дамчып, ыдыктыы-биле сагып чорааны ханы уткалыг ёзу-чаңчылында деп бодаар-дыр мен.

А бис амгы үеним кижилери ол бүгүдү доорлуп, ону утпаан бис. Мээн үе-чергелерим, амгы 50-60 хардыг ол салгалдың кижилери, боттарывыстың чаш чыдарывысты сактып көрүпер даан. Кырган ада-иелеривис бисти канчаар кижизидип чоржук? Бистерниң хөй кезиниг тываларның чаңчыл болган чурттаар ораны — кидис өглерингге естүвүс чоп. Ол бичии, бешалды ханаларлыг өг иштинге өг-бүленің улуг-биче, кырганчалыы кежигүннери сынмарлажып чурттап чораан бис. Ол үеде кым, кымга-даа азартык эвес, дыкпыш эвес турган болгай. А бистерни чаштарны улуг улус өг иштинге бодун канчаар алырынаан эгелээш, даштын мал-маганны канчаар азыраң характаарынга чедир өөредип чораан. Ол мерген өөредиг, кижизидилге оларның боттарының үлегер-чажектиг чоруу-биле аажок холбаалыг турган. А ол бүгүнүн кол-ла сорулгазы — ажы-төлду, топтуг-томаанныг аажылыг, ажыл-агыйга тудугур, кежээ, төлептиг кылдыр өстүрүп кижизидери турган.

Улусчу кижизидилгенин, улусчу педагогиканың кол үндезини — чоннуң мерген угаанында. Ол угаан бичии чаштарның ойнаар оюнларын бизин дыка билдилиг удуртуп чораан. Сакты-дыр силер бе, эргам үе-чергелерим, оюнувус кидин түлүк үезинде кырганнарывыс хенертен үзе кире бээр ийик чоп. Даяныгыжын хак кыллыр каккаш, чүү дээр ийик? «Ол чүү деп ёралыг, диптиг сөстер эде бердинер, кончуг кулугулар!» азы «Ынча дивес, чер ээзи дыннап кааптар, киленнеп бээр!» Ындыг але, эш-өөрүм?

Ол хамаанчок, быззалар лозуп чорааш, шывык кылдыр өл хаак бажы сыйып алырга, бизин кижини кончуп эгелээр чүве. «Өөр хаак бажы сыклас чоор, келир үеде ажы-төлүгге багай болур» суг-суг дыгилээр ийик чоп. Ам бодаарымга, ол безин чоннуң бойдус, камгалаар чаагай чаңчылының кезээ.

А улуг кижилерни, кырганнарны хүндүлээрингге бичии уруг чүгле тендиннедир базып эгелээнинден сагып эгелээр. Бистер бичивистен-не оларга удур сөс чугаалаар хамаанчок, оларның мурнунга ыыт-таарындан коргар чораан бис. А бир эвес таныыр-танывасдаа кижи бичиилерни айбылаар болза, ону күүседир дээш мурнун былаажыр турган болгай. Улуг кижилерни кандыг-даа мактал сөзүн дыннаары бичиилерге канчаар-даа аажок улуг шаннал. «Уруумнуң өскежээни» деп сөстер хей-аът киирер.

Ёзулалдарывыс, чаңчылдарывыс

катап эгидээл

Улусчу кижизидилгенин база бир онзагай талазы — бичии уругларны боттун азы өскенин ажы-төлү деп ылгавас турганында. Улуг кижи бүрүзү бүгү-ле чаштарны төлептиг чаңчылга өөредирин бодунун хүлээлгези деп санап чораанында.

Тыва чоннуң кижилериниң аразында харылзажырының сагылга-чуруму безин дыка бедик дениелдиг чораан. Бодундан улуг бүгү-ле улусту, кады төрээн акы-дүнмаларын-даа чүгле «силер» деп хүндүлээр. Бот-боттары аразында «акый, угбай», «ирем-кадам, даайым-күүйүм, кырганачам, кырган-авам» деп ээлдек сөстер-биле харылзажып чораан болгай. Каржы-дошкун, кандай сөстерни ажыглаарын чүнүн-даа багы деп саналр. Чоннуң шак ынчаар чүс-чүс чылдар дургузунда сагып чораан чаагай чаңчылдарын, сеткил-сагыжының үне чок байлаан эриктен үндүр чажып, уттун чоруурувус дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ол бүгүнүн чылдагааны сөөлгү салгалдарның шажын-чудүлгеден хоорук чурттап келгениде деп бодаар мен. Чудүлгевисти үзүк чокка сагып чораан болзувусса, тыва өг-бүле-даа быжыг, уруг-дарыгны ада-иезин дириг чорда-ла өскүссүредир чорук турбас ийик.

Шаанда тывалар назы четкен ажы-төлүн ажок бодамчалыг өглеп-баштап каар. Кайы аалдың оглун, кызын, күдээ, келин кылдыр алырын улуг назылыг, угаанныг өгбелер-биле сүмележир. Кудаларның ук-төөгүзүн, ажы-чанын дыка ханы өөренип көөр. Харын-даа чурагайжы ламалардан келир-үеде өг-бүле тудар уругларының чылдарының тааржыр-таарышпазын база айтырып алыр турган. Шаандагы өг-бүлелериниң быжыг чораанының үжүру ындадаа бооп чадавас. Ол шагда ада-иелер бот-боттарындан чарып-чирлип, ажы-төлүн дириг чорааш өскүссүредир хамаанчок, шынап-ла. Өлүмчилимден өскүс калган уругларны безин акы-дүнма, дөргүл-төрел чону ниитизи-биле азыраң характаар чораан. Өскүстер азыраар тускай чер-даа турбаан.

Назы-хар дөгүп, шаандакы кыгганнарның өрнүн эгелээр аныяк-өскенге чагыг сөстерин бээр, оларга амыдыралдың нарын, мерген аргаларын дамчыдары ам кээп мээн үе-чергелеримге оиаажып келген. А бистин аравыста өгбелеривистиң ол мергенин дөзеп, эдилеп чоруурлар, чажырган канчаар, кончуг ховар. Бистин салгалывыс өг-бүледен арай хоорук өзүп келген — интернаттарга чурттап өзүп келген бис. Школаны доосканы, техникум, институт, училищелерге мергежил чедип алыр дээш, көдээнин амыдыралындан шуут ыраан бис. Хоорай, суурларның белен чиик амыдыралынга амлажаанывыс аажок. Оон уламындан ам бо берге үеним негелдериниге дүгжүп чадап чоруулар бистин аравыста дыка хөй. Бо үеде холу-биле, чүнү-даа бүдүрүп билири дыка-ла чугула. Дааранып, чазаныр, алгы-кеш эттээр дээш ышкаш уран-шевер, ажылга кежээ кижилер болза, ам кээп таваржыр келген бергелерге торулбас-даа.

Арат чонум-биле үлежир дээн бодалдарым уг-шин мындыг чүве: ада-өгбелериниң сагып, эдилеп, ажыл-төлге дамчыдып чораан мерген угаанын дөзеп, ону коптарып, уттундуруп бар чыдар буянныг чаңчылдарын диргизери ам-даа орай эвес. Ол бүгүнү төлептиг дөзеп алган кижилер бистиң аравыста, орус, тыва болгаш өске-даа нацияның кижилери дыка көвей. Оларны аныяк-өскениң кижизидилгезинче идепкейлиг хаара тудар херек. Бо талазы-биле эки эгелээшкиннер тыптып эгелээн хире. Кызылга апрель 30-де душ болуп «Ачы-буян» ниитиделиниң чанында тургустунган «Өг-буле» каттыжыышкынының чорудуп турар ажылдеерээ-биле каксы таныштым. Ол харын солун чорду. Алдан хар ашкан кезек кыгганнар ай санында 30-ниң хүнүнде аяа чыглып келгеш, аразында хөөрежип, кады шайлаар чаңчылдыг. Мен школага кады өөренип чораан эштермнин бирээзинге аяа ужуражы бердим. Ол ында уран-шевер бир утбайдан тыва тонну канчаар даараарын айтырып, оон сүмезин аажок кичээнгейлиг дыннаан олур. Ол ышкажыл баштайгы бөзым. Кыгганнар аяа бичии концерт-даа көргүстүлер, дыка солун чорду. Оларның хөглүг, баштаадаа хөлчок. Оон соонда кижи бүрүзү бажыңындан боттарының кылган аъш-чеминиң дээжизин стол кырынга делгеп салгаш, чаңгыс өг-бүленің кижилери дег шайлады-даа. Ол каш минуталар менээ база ажыктыг болган. Орус, тыва кыгганарның ширээде делгээн амданыг чамдык чемнерин кылыр аргазын олар күзелдин-биле айгып бергеннер. Аалымга чеде бергеш, ажы-төлүмге база кылып бээйн адырам деп бодап ордум. Ол ышкажыл, өгбелериниң кежиниң бир чижээ.

— Бистин аравыста ураншевер, мерген кыгганнар көвей, кымга-даа арга-сумени берип, күзелдин-биле дузалажыр бис — деп, «Өг-буле» каттыжыышкынының идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Дойду угбай чугаалады.

Олче аныяк-өскения база хаара тудар болза эки. Өзүп орар оолдар, кыстарывыс чоннуң мерген угаанын дөзеп-ле алза, келир үеним төлептиг кижилери болур ийик.

Светлана МИНДИРЯ.
Улан-Батор хоорай.

МАНАП ТУР БИС

Чайгы шөлээ үези чедип келди. Чамдык кижилер шөлээлеп алгылаан. Рынок харылзаалары дээр үүлдүн салдар чедиргени берге үе келгендаа болза, каяа шөлээни эрттирер чоор деп бодал сагыжывыска кирип келир. Бир эвес силерниң акша-хөреңгилер четчир болза, каас-чараш Тожуда «Азас» турбаазага сагыш хандыр дыштаныл ап болур силер.

Өртектер хүн бүрүде өскерлип, улгадып турар-дыр. Ынчангаш турбаазага дыштанырының путевка өртээн тодарадып алыры биске дыка берге болган. Ындыг-даа болза, өртектер мындыг янзылыг: июнь айда «Азас» турбаазазынга 10 хонук дыштанырда 1750-ден 2000 рубльди төлээр.

Биске доктаамал дыштаныр кээп турган өөнүктериске мынчаар чугаалаксай-дыр мен: «Бистиниге база катап дыштанып келинер. Тожу кайы хире чараш ийик, «Азас» турбаазазынга дыштанырга, кайы хире омак-сергек апаар ийик!» Өртектери бистин путевкаларывыстың өртектериндеи чиик путевкалар ам дээрезинде чок боорта, ынчаар чугаалаарым ол.

Туриечи бөлүктериниң удуртукчуларындан, дыштанырын үзээн кижилерден чагаалар биске кээп турар. Путевкаларының өртектери чежел, оларны канчаар төлөп каап болурун ында айтырып каап болур-дур. Чамдык кижилер путевка өртээн турбаазаның одуунга чеде бергеш, төлеп болуп бе деп база айтырып турар. Харывыс мындыг: Россияның көдээ ажыл-агый банкымның Тоора-Хемде салбырында турбаазаның дугаары 49801 агар саны бар. Анга путевка өртээн төлеп каап болур. Баазага бир хонук дыштанырга путевка өртээ 140-150 рубль. Бир эвес бөлүү-биле кээр болзунарза, ол дугайында баш бурунгаар дыштанганы дээрге, силерни уткуп алырынга белеткенир аргаар болгай бис.

Хоорун туристерни, чаа эгелей чоруур туристерни, бүгү ажылдарны манап тур бис. «Азас» турбаазага дыштанып келиңер.

Эдуард ЧИСТЯКОВ.
Биче бүдүрүлге «Азас» турбаазының директору.

ШКОЛАЧЫ ЧАЙ

Кызылга болган «Хөөмей» симпозиумунга бир дугаарында талантылыг уругларның ураң үүл школазының өөреникчилериниңден тургустунган «Сайзанак» (чурукта) ансамбльдин бичии артистери «Чайлагга байырдал» деп ыры-хөгжүмнүг ураң көргүзүгүн ойнааннар. Оларның тыва национал хептери, кызыл болгаш өң-базын, онзагай чараш. Ойнап, танцылап-самнап турары магаданчыг. Даштыкы чурттардан келген хүндүлүг аалчылар оларны чаптап,ديميتتەلدىر часкап, байырны чедиріп турдулар.

Хөөмейжилериниң ол чыжынга Чөөн-Хемчиктс «Искра» совхозтун элээди оолдарының «Дугай» деп хөөмейжилер ансамбليниң ойнакчылары (чурукта) Ондар Мөнгүн-оол, Монгуш Аян, хөөмей, сыгыдыбиле кады аян туткаш, шаннадып, мактатканнар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

ШКОЛАЗЫНГА ДУЗА

Торгалыг ортумак школазының 63 чыл оюнга тураскаатканы ачы-буянның марафону болуп эткен. Ук школаның кыска төөгүзүнден эгелей көрейн. 1977-78 өөредилге чылында ортумак школа кылдыр тургустунганындан бээр 14 чыл билдиртпейн эрте берген. Ол үеним иштинде школаны 359 өөреникчи доосканы, 59 кижи дергеш, тускай ортумак эртемни 160 кижи чедип алган. Шынап-ла, сеткилдин бичези, эртемнин улуу херек дижири кончуг өөптүг деп бодаар мен.

Үстүнде саннардан алгаш көөрге, школаның башкылар коллективи чоннуң ажы-төлүн быжыг билиг-биле эки чеченгеп келгениниң херечизи боор турар-дыр.

Моон мурнунда школаларны бүдүрүлге черлери шефке ап турганын сактып көрээлинер. Амгы рынок үезинде байдал нарыыдаан. Өртектүне улгатканы-биле бүдүрүлгелерге артык чарыгдалдар кылыры берге аварган. Школаның баштаар черинин организаториы ачы-буянныг чоруктун марафонунун сорулгазы мындыг. Картофель, ногаа аймаан естүрүп, суттаттыг черлерден сиген-шырбиш белеткеп, мал-магандан тутса дээшле күзел бар. Ону боттандырарының деткимче дуза херек. Алды харлыг чаштан, алдан харлыг кыргана чедир марафонга улуг-хүүзүн киирип турганы өөрүнчүг болбайн канчаар. Келир үеде ажы-төлүнүн салым-чолун шиитпирлежири дээш ада-иелер база арбын чыылган.

Марафонну ажыдып тура, школа директору М. С. Чудаан-оол сөс алгаш, 1 мун рубльди, ангор аныйны берген. Оон-биле чергелештир суурда ыры-хөгжүм ансамбли «Уран» аян туткан. Улаштыр школаның иниги ыры бөлгүмүнүн ырлары чангыланы берген. Эн-не сонуургаачыг үүл, 5 харлыг Домбаа Алдынай ырлап, шүлүктээш, бодунун чыып алганы 200 акшаны дуза кылдыр бергенин демдеглекеде-дим. Тыва улустун кожаназарын бирги классчылар чаптанчыг, чараш үннери-биле бадырганын канчап демдеглевес боор.

«Күш-ажылдын хостуу» совхозтун дирекциязының баштаар чери 2 мун акшаны шилчиткен. Ачы-буянның марафону эгелээш, таптыг-ла бир шак эткенде безин 5 мун 461 рубль киргени, 3 хаван ооллары, 4 дагаа, хураган, анай улустан киргени чылганнарның сеткил-сагыжын көдүрген. Дөртү классчыларның «Арбай-Хоор» фольклор ансамбли аян тудуп турда, «Картофель» кооперативтен 1 мун рубльди дамчыткан.

Дараазында 49 кижиден тургустунган школа коллективи башкылар болгаш техниктиг ажылчыннар боттуг дузаны чедирдилер. Шоодай картофель үрезинин сербишаан, кижи бүрүзү тус-тузунда 200 рубльден өрү салып турган.

Торгалыг суурда ижигил чурттай берген инженер эртемниг бурят күдээ А. П. Хадаев тудуг кооперативинин мурнуудан 3000 рубльди, ийи кубометр тудуг материалын база өг-бүлезинин мурнуудан 100 рубльди немээн. Школаның септелгезинге улуг хемчээлдиг дуза деп билдим.

Ырак-узак коланнарда малчыннар, хову-трактор бригадалары боттары кээп шылаваан-даа болза, чагаалар чоруткан болган. Мал-маган, акша-төгерик, 5 тонна сигенни-даа хайырлааны эки белек болган.

Сценадан ыры-шоор чангыланып, кижи бүрүзү сагышсеткили-биле адыш часкап турган. Сөөк Эдуард Мижиттин, аялгазы Батый Кенештин «Чодураалар» деп ырыны ийи башкы күүседип турда, районнуң улус өөредилге киллизи 3000 рубльди шилчиткен. Улаштыр Торгалыг суурнуң үидезин чурттакчызы О. К. Мижит 500 рубльди салган.

Дараазында сценага «Тоорруктур долгай тандым» деп тыва улустун ырызын Нотаан-оол Назын-оол күүсеткен. Арат ажыл-агыйы мурнуудан 200 кг арыг кызыл-тасты школага сөөртүп эккеп бээр болган.

Ук школада ажылдап чоруур хүндүлүг башкылар Тыва АССР-нин школазының алдарлыг башкызы С. Д. Хертек, улус өөредилгезинин терминин аттын эдилекчизи Д. Ш. Даваа база Д. М. Доңдуптун адынга чылыг, чымчак сөстер удаадаа дыыалып турган. Ук башкылар боттарының өөрүнээнинен 200-300 рубльди салганнар.

Ачы-буянныг чоруктун марафону, оон узун хемчээлдиг үш кезектен тургустунган концерт программазы адакталып эгелээн. Он бирги классчылар эр-хейлер болганнар. Хүнзедир сценадан дүшпейн, чыылган чонга аян туткан.

Торгалыг ортумак школазының 63 чыл оюнга тураскааткан марафонунун түүнелин тускай комиссия үндүрген. Чаңгыс хүннүн дургузунда 35 мун 356 рубльди чоп, организациялар, албан черлери, янзы-бүрү чылдарда дооскан доозукчулар дузалаан.

Марафонга кирген мал-маган арбын болган. Ону совхозтун улуг мал эмчизинин удуртканы «Малчын» кооператив бо чылын бут кырынга тургузуп, азырап бээрин хүлээнген. Ук марафонну школада башкылар Е. А. Шалган, В. И. Самбыл база школада өөредилге эргелекчизи Д. Д. Дажыкай олар билдилиг удурткан. Келир чылын бо школа шырак дузалал ажылагайлыг болурунга магадылал бар-дыр дээрзин эскердим.

Валентина АРТЫНА.
Улуг-Хем район.

Чарлалдар салбыразы

САДЫП АП БОЛУР СИЛЕР

«Содействие-М» фирманың магазининде чаа барааннар кирген.

Оларның аразында:

телевизорлар: «Кварц» (61ТЦ-310Д) өөнүг база 40ТБ-306 марканың өң чок көргүзер;

автомашина дугуйлары 6,45х13—өртээ 3900 р.

ургларга болгаш херээженнерге чайгы костюмнер, платьелер, блузалар, юбкалар, шорты-чүвүрлер, футболкалар, эр хөйленнер, оон иштинде даштыкылары база;

курткалар, ак-чоорганнар, чоорган хаптары, аржылдар, ажылчын идик-хеп, херээжен халаттар болгаш хөйленнер, джинсы-чүвүрлер, повар курткалары, ак халаттар;

хевистер, бүдүн хана болгаш пластик мебель аймаа; 2 томнуг «Бүгү Тыва» деп телефон дептерлери;

ыяш-хирээнди плиталар (дөрбелчин метрнин өртээ 156 рубль);

инек эъди тушенка, «Балык» деп ыштаан балык, өске-даа аъш-чем барааннары болгаш суксуннар.

Магазин чондан барааннарны 10 хуулуг чыылдалыг садыглаашкынга хүлээп ап турар.

Ол бүгү барааннарны фирманың **Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 адресте Парлалга бажынының чер каъдында магазининден садып ап болур силер. Телефону 3-35-44.**

«Тыва-АСКО» акционерлиг страхование компаниязы хуужуткан чурттарга бажыңнарының ээлерингге страхование камгалалын сүмелеп тур

Чурттап орар бажың-балгадыңарны страхование өртээнин түүнүнден, квартираның турар черинден болгаш канчаар планнаанындан хамаарыштыр 1-ден 5 чедир хуулуг ставкалар ёзугаар страхованиеледип ап болур силер.

Оон аңгыда бажыңның өске чурттакчыларының мурнунга квартираның ээзи болур силериниң харыысалганарның страхование камгалалы хандыртынар.

Квартираны оон ээзи-даа, бүрүн хамааты эргелерлиг душкан-на хөлезилекчи-даа страхованиеледип ап болур.

чингелделери

2 чылдан эвээш эвес үеде страхование керээлерин чарып алган камгаладыкчыга страхованиениң чаа керээзин чарып алырынга чингелделиг бир айны бээр.

Керээниң күштүг болур хуусаазының иштинде эгидилге алырынга дилег киирбээн камгаладыкчыга үзүктелиишкин чок 1 чыл страхованиениң шаннал хемчээлинге 5 хуулуг чингелдени алыр.

Страхование эгидилгезин аяа кирер таварылганың болган үезинде 1 дөрбелчин метр чурттарга шөлүнүң капитал септелгезиниң өртек-үнезин барымдаалап төлээр.

Хуужуткан квартираның үрелген үүлдерин септеп турар үеде хамгаладыкчыга чурттаар черни фирма 1 ай чедир хуусаада бээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылга бажыны, 2-ги каът, телефону 3-67-24.

БӨРТ ДААРАП ӨӨРЕНИП АЛЫҢАР

Республиканың улусчу культура төвүнде «Ужук» деп бичежек бүдүрүлге чери бөрттерни быжып база даараарынга өөредир төлевирлиг курстун кичээлдерин 1992 чылдың июль 1-де эгелээрин чарлап тур.

Культура төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 46, Улусчу чогаадылга бажыны. Телефоннары: 3-34-46 (вахта), ажыл соонда—3-97-82, 3-53-09.

Кызылда, Сельская переулокта № 8 адресте (базаар чоогунда) дөрт өрээлдиг бажынны садып тур мен. Гараж, чунар-бажын, огород болгаш өске-даа тудуглар бар. Кайы-даа үеде чедип кээп болур.

Эрги-Барлык ортумак школазын 1982 чылда доосканнарны 1992 чылдың июль 4-те школа чанынга эртенгинин 10 шакта чыглырын оргкомитет чарлап тур.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак оглувус Суван Максимнин озал-ондакка таварышкаш, чаш назынындан чарылганы-биле бистин ажыг-шүүжүүвүстү үлежип, дузалашканы ээш Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация министерствозунга, «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарның, Чуковский аттыг библиотеканың, № 2 школаның коллективтеринге, оглувустун эш-өөрүнге, башкыларынга, эш-өөрүвүске, төрелдеривиске, оглувус-биле байырлажып келген чонувуска сеткиливис ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

АВАЗЫ, АЧАЗЫ.

КИНО

ИЮНЬ 25-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Король шуток» (Индия, 2 серилыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00.

Видеозал: «Внутреннее пространство» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Еще одна связь» (2 серилыг) 15.40, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТҮРГҮЗҮКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советди болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторунуң ораалакчызы), В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторунуң ораалакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-96; кол редакторнуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораалакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 120.